

Tosafot Sens: Editions and Characteristics /

תוספות שניץ: מהדורותיו ומאפייניהן

Author(s): שלם יהלום and Shalem Yahalom

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך פ, חוברת א

pp. 41-88

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](#) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23605885>

Accessed: 18/10/2014 16:35

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

<http://www.jstor.org>

תוספות שניך: מהדורותיו ומאפייניהן

מאת
שלם יהלום

מבוא

ר' שמשון בן אברהם נולד סמוך לאמצע המאה השתים עשרה ופעל בעיר שניך (Sens) שבצפון צרפת. רבו המובהק היה ר' יצחק בן שמואל (ר"י) מדמפיייר (Dampierre), מגדולי היוצרים באסכולת בעלי התוספות. ר' שמשון סיכם בתוספותיו – המכונות תוספות שניך, על שם עיר מגוריו – את שיעורי רבו, ומכאן חשיבותן הרבה. התוספות הנדפסות על הדף במסכתות רבות של התלמוד הן עיבוד של כתבי ר' שמשון, ואלה קיבלו באופן זה תפוצה רחבה.¹ בשנת 1211 עמד ר' שמשון בראש קבוצת חכמים גדולה שעלתה לארץ ישראל, ועלייתם נודעה לימים בשם עליית 300 הרבנים. לאחר ניסיון כושל להיאחזו בירושלים השתכנה הקבוצה בעיר עכו, שהייתה המרכז היהודי החשוב בממלכה הצלבנית. הם הפיצו בעיר את שיטות הלימוד של בעלי התוספות וחוללו בה תסיסה רוחנית גדולה.² כיובל שנים מאוחר יותר התגבשה בצרפת קבוצת עולים נוספת בראשותו של ר' יחיאל מפריז. במהלך המסע נפטר ר' יחיאל, ראש הקבוצה, אולם בנו ותלמידיו הגיעו לארץ ישראל והתיישבו גם הם בעכו. חכמים אלו חיזקו בנוכחותם את ההגמוניה של הקהילה הצרפתית במקום.³ גם הרמב"ן עזב בערוב ימיו, בשנת 1267, את גרונה עירו ועלה לארץ ישראל, וגם הוא הצטרף לקהילת עכו.⁴ כל חייו היו לרמב"ן כתבים על פי שיטת הלימוד האנליטית של חכמי צרפת ומורים שהיו אמונים

* מאמר זה נכתב כחלק מן המחקר 'התוספות על התלמוד: הקבצים – התפתחותם ותפוצתם', שבראשותו ד"ר אברהם (רמי) ריינר מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובתמיכת הקרן הלאומית למדע (מס' מענק 1185/09). תודתי נתונה לד"ר ריינר על קריאת המאמר ועל הערותיו החשובות.

1 א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, 'ירושלים תש"ס', עמ' 271-298; ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים: יין נסך פרק בתולדות ההלכה באשכנז, 'ירושלים תשס"ח', עמ' 117-119; הנ"ל, יינם: סחר ביינם של גויים, על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג, עמ' 24-26; ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, 'ירושלים תשס"ז', עמ' 308-311.

2 י' פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, 'ירושלים תשס"א', עמ' 94-99, 260-262.

3 ש' עמנואל, 'ר' יחיאל מפריז: תולדותיו וויקתו לארץ-ישראל', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 86-99; פראוור (שם), עמ' 159-163, 226-227, 247, 265-268, 271-272.

4 פראוור (שם), עמ' 164-172, 246-247, 268-269; ח"ד שעוועל, רבנו משה בן נחמן, 'ירושלים תשכ"ז', עמ' קצא-רא.

על שיטה זו, אולם רק בסוף ימיו הוא זכה ללמוד וללמד במחיצתם של חכמים מבעלי התוספות. עדות לעושר הספרותי שהרמב"ן נחשף לו באותה עת יש בדרשה שנשא בפני חכמי עכו סמוך לראש השנה. דרשה זו גדושה הבאות מקובצי תוספות שונים.⁵ ויקתו של הרמב"ן למקומו החדש עלתה במפורש בדברי ההקדמה שלו למובאה מתוך תוספות ר' אלחנן בנו של הר"י: 'ועכשיו בעיר הזאת ראיתי התוספות הארוכות של הרב ר' אלחנן'.⁶ נוסף על תוספות ר' אלחנן נזקק הרמב"ן במספר מקומות לקובץ תוספות סתמי שהוא לא הגדיר בשם לוואי.⁷ אפרים אלימלך אורבך שיער שהרמב"ן הכיר יצירה זו מפני שהמחבר האלמוני השתתף בעליית בעלי התוספות, והוא זיהה אותו כאחד מתלמידי ר' תם מבני חוגו של ר' שמשון משנץ.⁸

קובץ נוסף שצוטט בדרשה הוא קובץ תוספות של ר' שמשון משנץ עצמו, שהיה כאמור ממיסדי הקהילה הצרפתית בעיר. הקבלת מובאות הרמב"ן לקבצים שבידינו הובילה את אורבך למסקנה שהתוספות למסכת ראש השנה שנדפסו על הדף במהדורות התלמוד המקובלות הן לר' שמשון.⁹ את

5 לשם השוואה, בחידושים לראש השנה, המקבילים במקומות רבים לדרשה, ציטט הרמב"ן את התוספות במפורש במקום אחד בלבד. ראה: רמב"ן, ראש השנה ט ע"ב, ד"ה 'אחד' (מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' א).

6 דרשת הרמב"ן לראש השנה (מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' קכו).

7 שם, עמ' קכב, קכג, קכד, קלב, קמא, קנה, קנח, קסז, קעב, קעז, קעת.

8 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 614.

9 שם, עמ' 613-614. בהפניות להלן לתוספות על הדף למסכת ראש השנה לא יצוין שם המסכת. אפשרות ערער על הזהירות של אורבך בהסתמכו על ציטטה מהתוספות על הדף, יד ע"ב, ד"ה 'לשביעית'. במובאה זו יש הפניה בגוף שלישי לפירוש ר' שמשון למשנה, וממילא לא ייתכן שהוא בעל הדברים: 'ובמסכת שביעית תנן, כל הספחין מותרין חוץ מספחיו כרוב, ופירש הר"ש שם ע"פ הירושלמי'. ראה: י"נ אפשטיין, 'ב'קורת', תרביץ, ח (תרצ"ו), עמ' 370. אורבך התמודד עם טענה זו בשתי דרכים: הגהה מסבירה ההופכת את 'פירש הר"ש' ל'פירשתי', והעלאת האפשרות שמדובר בהוספה של תלמיד במטרה להשלים את דברי רבו. ראה: אורבך (שם), עמ' 614, הערה 75; ר' אברהם בר' עזריאל, ערוגת הבושם, א, מהדורת א"א אורבך, 'ירושלים תרצ"ט-תש"ו, עמ' 185-186, הערה 18. ראי לציין שבדפוס ראשון, ונציה רפ"א, הנוסח מוטעה בוודאות: 'ובמסכת שביעית [...] ופיר' רש"י שם ע"פ הירוש'. ולכן נוסח דפוס וילנה שלפנינו הוא ניסיון תיקון מאוחר חסר סמכות. הפניה דומה קיימת בתוספות על הדף, כב ע"א, ד"ה 'אלו': 'ובמסכת שביע' פירש דין סחורה על פי הירושלמי'. והדברים נמצאים בפירוש ר' שמשון למשנה, שביעית ח, ד. גם כאן מדובר בנוסח מאוחר, ובדפוס ראשון כתוב 'על פי הירוש'. על סמך מקבילות טען אפשטיין שהתוספות על הדף לראש השנה הן לר' אליה מנחם מלונדריש, ושהפניה בתוספות לדף כב היא לפסקים של חכם זה. כדי לאשש טענה זו לא נרתע אפשטיין מלהוסיף במובאה זו גרש ולגרס 'פירשתי'. ראה: י"נ אפשטיין, 'פרישת רבנו אליה מנחם ב"ר משה מלונדריש', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 67-68. יש לציין שר' אליה כתב את ספריו באמצע המאה השלוש עשרה, כלומר הוא פעל לאחר ר' שמשון ויכול היה להיעזר בכתביו, ולכן מקבילות אלו חסרות משמעות. ניתן להביא ראיה לדעתו של אורבך שאין בהפניה לדברי ר' שמשון כדי לסתור את בעלותו על הדברים: 'ולר"ת נראה [...] ומורי הגיבור הקשה לפי' דתנן במס' טהרות פ"י הבדדיו והבוצרין כיון שהכניסן לרשות מערה דיו' (תוספות שני, פסחים, ג ע"ב, ד"ה 'אין מוסקין' [מהדורת א"ד רבינוביץ-תאומים, 'ירושלים תשט"ז, עמ' 1]). גיבור הוא כינויו של ר' שמשון, והדברים נמצאים בפירוש למשנה, טהרות י, ג. אזכור נוסף של ר' שמשון בתוספותיו לפסחים ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 285, הערה 39. ר' שמשון נזכר גם בתוספות שני לכתובות: 'ואמ' לן ר' שהקשה הר' שמואל גיסו' (כד ע"ב, ד"ה ואי' [מהדורת א' ליס, 'ירושלים תשל"ג, עמ' יט]). ומדובר בר' שמואל בר' חיים מוורדן (Verdum), גיסו של ר' שמשון (הערה 257 של המהדיר מוטעית). על עיבודי התלמידים לתוספות ר' שמשון ראה: אורבך (שם), עמ' 279, 291, 298. פירוש המשנה של ר' שמשון חובר לאחר כתיבת רוב התוספות. ראה: אורבך (שם), עמ' 287-288, 298. ולכן ראו התלמידים צורך לעדכן את התוספות לאור הפירוש המאוחר ולהזכיר את שם רבם.

קביעתו של אורבך ניתן להחיל על קובץ תוספות נוסף: גם בקובץ התוספות לראש השנה שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27005 (מרגליות 419; להלן: כ"י לונדון), שנדפס בידי משה הרשלר בשם 'תוספות ישנים',¹⁰ קיימות ההקבלות לתוספות ר' שמשון שהביא הרמב"ן.¹¹

דרשת הרמב"ן	תוספות על הדף	תוספות ישנים, כ"י לונדון
מקצתם אמרו שכבר ראה רבינו שמשון דבר זה ורמז לו בתוספ' [ות] לפי שכתב הא דלא קתני חוץ משל פרה ושל ראם וכול', ושמא אינם חלולים ואין ראויים לשופר זה לשונו. ¹²	הא דלא קתני גמי חוץ משל ראם [...] ושמא אינם חלולים ואינם ראויים לשופר. ¹³	מ"ט [מאי טעמא] לא אמ' [ר] ח' <ד' > מקרני ראם קרניו, וי"ל [ויש לומר] דשמא אינן חלולין לתוכן, ואינן ראויין לעשות שופר ¹⁴
וכתב רבי' שמשון בתוספ' וצריך להזהר שברים שלא יהא מאריך בכל אחד מהן כשעור שלש יבבות של שלש קולות כל שהוא, דאם כן נעשית כל אחת תקיעה, דשיעור תקיעה כתרועה ושיעור תרועה שלש יבבות. ¹⁵	וצריך ליהזהר שברים שלא יהא מאריך על כל אחד בפני עצמו כג' יבבות [ת] של שלשה קולות כל שהוא, דאם כן נעשה תקיעה ולא שברים, דהא שיעור תקיעה כתרוע' [ה] ושיעור תרוע' כג' יבבות. ¹⁶	וצריך ליהזהר שברים שלא יהא מאריך על כל אחד בפני עצמו כג' יבבות של ג' פחות כל שהו, דא"כ [דאם כן] נעש' [ה] כל אחד תקיעה ולא שברים, דהא שיעור תקיעה כתרועה שהיא כג' יבבות עכ"ל [עד כאן לשונו]. ¹⁷

10 בהקדמה לתוספות ישנים לראש השנה, מהדורת מ' וחב"צ הרשלר, 'ירושלים תשמ"ד', עמ' ח, הפנה מ' הרשלר למס' 264 בקטלוג מרגליות, ואולם מדובר בטעות.

11 כתב יד זה כולל גם תוספות למסכת בכורות, ובקולופון בסיום המסכת נכתב: 'נשלמה מסכ' בכורות קצור תוספות שני, שקיצר הרב יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל' (עמ' 78). ייתכן שיש בכך סימן נוסף לשייכותו של הקובץ לבית מדרשו של ר' שמשון משנן. ראוי לציין שבנו של ר' שמשון המשיך לפעול בעכו לאחר פטירת אביו ראה: פראוור (לעיל, הערה 2), עמ' 247, 265.

12 דרשת הרמב"ן לראש השנה (לעיל, הערה 6, עמ' קכה-קכו).

13 תוספות על הדף, כו ע"א, ד"ה 'חוץ'. אין בידינו כתב יד של התוספות על הדף לראש השנה. ראה: ב' ריצ'לר, 'כתבי-היד של תוספות על התלמוד', א' ריינר ואחרים (עורכים), מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע (בהכנה). לכן כל מובאות התוספות על הדף לראש השנה במאמר הועתקו מדפוס ונציה רפ"א (ד"צ ירושלים תש"ל).

14 תוספות ישנים, כו ע"א, ד"ה 'חוץ', עמ' לו, כ"י עמ' 91. כל המובאות מ'תוספות ישנים' במאמר הועתקו מכ"י לונדון, ובמראי המקום יירשמו באותיות עבריות מספר העמוד במהדורה הנדפסת, ובספרות – מספר העמוד בכתב היד.

15 דרשת הרמב"ן לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' קסב.

16 תוספות על הדף, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'.

17 תוספות ישנים, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נ, כ"י עמ' 97.

דרשת הרמב"ן	תוספות על הדף	תוספות ישנים. כ"י לונדון
וכן כתב ר"ש [ר' שמשון]	והנהיג רבינו תם	והנהיג ר"ת לתקוע אזכרונו>ת<
בתוספות שלו והנהיג ר"ת [ר']	במקומינו לתקוע	ושופר[ת] קשר"ק כמו
תם] במקומינו לתקוע אזכרונו	אזכרונו ואשופרות	אמלכיות, והשתא נפיק מכל
ושופרות קשר"ק [תקיעה שברים	קשר"ק כיון דהשתא	ספיקי, וליכא אלא הפסק,
תרועה תקיעה] כמו למלכיות,	נפיק מכל ספקי, וליכא	או של בין תקיעה שלפניה
דהשתא נפיק מכל ספיקי, וליכא	אלא הפסק, ובהכי סגי	לתרועה, או בין תקיעה של
אלא הפסק, ובהכי סגי שלא לשנות	שלא לשנות המנהג	אחריה לשברי' [ם], מי' [הו] הכי
המנהג ביותר, דהא אמרו שמע	ביותר, דהא אמרינן	נר' [אה] דהא אמרינן שמע ט'
תשע תקיעות בתשע שעות ביום	שמע תשעה תקיעות	תקיעו' בתשע שעות יצא, ועתה
יצא ע"כ לשונו. ¹⁸	בט' שעות ביום יצא. ¹⁹	אין אנו משנין המנהג ביותר. ²⁰

מלבד עדות הרמב"ן, שחשיבותה נובעת מקרבת הזמן והמקום שלו למסורת בית המדרש הצרפתי, ניתן להביא תימוכין נוספים לכך ש'תוספות ישנים' לראש השנה הן תוספות שני. בחיבור בשם 'בעלי תוספות על התורה', שכתב תלמיד של ר' שמשון משנץ,²¹ נדונה השאלה ממתי מוטל על הנודר צדקה לעמוד בהתחייבות שקיבל עליו. במסכת ראש השנה הועלו אפשרויות מנוגדות: תשלום מידי או תקופת המתנה של שלושה רגלים. ר' שמשון תירץ אי התאמה זו בשם זקנו ר' שמשון בן יוסף הזקן מפלייזא (Falaise) וכתב שההתחייבות המידית חלה אך ורק כאשר העניים קיימים לפניך, ואולם אם יש קושי באיתורם אפשר להמתין שלושה רגלים. לאחר מכן הובאה פסיקת ר' תם, שהניח מכללה שהנודר צדקה בבית הכנסת מתנה את תרומתו מראש בכך שיוכל לפרעה בכל עת שירצה ללא לוח זמנים מחייב. דיון זה עומד לפנינו גם ב'תוספות ישנים':

- 18 דרשת הרמב"ן לראש השנה (לעיל, הערה 6), עמ' קסו-קסז.
- 19 תוספות על הדף, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'.
- 20 תוספות ישנים, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נא, כ"י עמ' 97.
- 21 בעלי תוספות על התורה, מהדורת ש' אברמסון, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 16, 92. הוזהוי של אברמסון בנוי על ההקבלה הבאה: 'ז'תרץ הרב ר' שמשון זקינו של רבי, דכי אמר' העראה קונה, היינו כשלא עשה כי אם העראה ופירש מיד, דלא שייך למימר התם דעתו עד גמר ביאה, אבל התם איירי בשגמר ביאתו דא לא קני בהעראה כיון שדעתו עד גמר ביאה, ולהלשון מוכיח דקא' כל הוועל ולא קא' כל המערה' (שם, עמ' 92); 'זה"ר שמשון זקינו של רבינו שמשון משנץ' תירץ, דכי אמר העראה קונה, היינו שלא עשה כי אם העראה ופירש מיד, דלא שייך דעתו אנגמר ביאה, אבל בקידושין איירי כשגמר ביאתו דא ודאי דעתו על גמר ביאה, ולכך נקט כל הוועל ולא נקט כל המערה' (ר' יצחק בן משה מווינה, אור זרוע, א, הלכות ייבום וקידושין, סי' תרג 'ירושלים תש"ע', עמ' תקלט). לדברי אברמסון התירוצ המדובר ניתן בידי ר' שמשון בן יוסף הזקן מפלייזא, סבו של בעל התוספות הנודע ר' שמשון בן אברהם משנץ. אורבך ערער על קביעה זו וטען שכותב הקובץ הוא תלמיד נכדו של ר' שמשון בן אברהם. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 615, הערה 77 (אימוץ דברי אברמסון ראה: אורבך [שם], עמ' 119, הערה 37). אי אפשר לקבל את דבריו. ראשית, לא ידוע לנו מושם מקור אחר על נכד של ר' שמשון בן אברהם בשם ר' שמשון. ראה: אורבך (שם), עמ' 277. שנית, לא סביר שבעל 'אור זרוע' ציטט חכם שולי בן זמנו וכינה אותו 'רבינו שמשון משנץ'. לעומת זאת ר' שמשון בן יוסף הזקן מפלייזא ונכדו ר' שמשון בן אברהם היו חכמים ידועים ומוכרים. ראה: אורבך (שם), עמ' 118-120. על ההבאות המדויקות ב'אור זרוע' ראה: ש' ליברמן, 'ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה', עמ' כד.

תוספות על התורה

תוספות ישנים, כ"י לונדון

ולך תהיה צדקה וגו', בראש השנה פ"ק [פרק קמא] [...] וצדקות [...] כיון שעברו עליהן שלש רגלים עובר בבל תאחר, משמע שבצדקה אינו עובר אלא עד שלש רגלים, וקש' [יא] שלשם בתר הכי ב' עלין יש, א' [מר] רבא וצדקה מיחייב לאלתר מאי טעמ' [א] דהא קיימי עניים [...] וזקיני תירץ דהיכא דקיימי עניים מיחייב לאלתר, אבל היכא דליכא עניים אינו צריך לחזור אחריהן עד ג' רגלים, ועל הצדקה שרגילין לידור בבית הכנסת, אר"ת [אמר ר' תם] שרגילין לידור לדעת עצמן, ואם ירצו שלא ליתנה לאלתר או לאחרה יותר מג' רגלים, עד שימצאו בני אדם מהוגנים הרשות בידם, שלדעת כן נודרין אותה ליתנה כל זמן שירצו.²²

והצדקות כו', תי' [מא] דקאמ' [ר] רבא לקמן צדק' [ה] עבר עליה לאלתר, וי"ל דהכ' [א] מיר באתר' [א] דלא קיימי' [י] עניים, מי' [הו] תימ' [א] לאחר ג' רגלי' אמאי עובר בל תאחר אם אינו מוצא עניים, י"ל דקא [בעי] קבעי זמן לרגלי' משו' [ם] דכ"ע [דכולי עלמא] אזלי לרגל, ואי אפשר שלא ימצא בג' רגלים עניים ליתננה, פסק ועל הצדקות שרגילין לידור בב"ה [בבית הכנסת] כגון לברכות חולי' [ם] ליולדות אין שייך עליה בל תאחר, אע"פ שיש שם הרבה עניים, משו' דנדרין על אדעתין, ודעתין ליתנה [...] לעני הגון לפי ראות עינינו, וא"כ יכול כל אחד להשהות בידו עד שימצא עני הגון שירצה ליתנה לו.²³

ראוי לציין שבתוספות על הדף, המשויות כאמור גם הן לר' שמשון, בא הדיון בגרסה שונה. אמנם קיימת שם ההבחנה בין מקום שיש בו אביונים למקום שבו אין הם נמצאים, ואולם לאחר מכן נעשה ניסיון ליישב את המקורות הסותרים בטענה שהם כוונו לאיסורים בדרגות שונות של לא תעשה ועשה. נוסף על כך הדיון שם – שלא כמו ב'תוספות על התורה' וב'תוספות ישנים' – לא נחתם בפסק: 'והא דאמר רבא לקמן וצדקה מחייב עלה לאלתר, הני מילי דקיימי עניים, אבל לא מחייב להדורי בתריה כל זמן שלא עברו שלשה רגלים [...] ואין לפ' [רש] דהא דקאמר עובר לאלתר היינו עשה'.²⁴ קיימות

22 תוספות על התורה (שם), עמ' 83-84. מובאה זאת מיוחסת לר' שמשון משנן גם במדכי, ראה: ר' מרדכי בן הלל, מרדכי, ראש השנה, סימן תשג, מהד' י' הורוביץ וא"י חבצלת, ירושלים תשמ"ט, עמ' יב. ר' נסים גירונדי ציטט בחיבוריו למסכת את הנוסח של 'תוספות ישנים' וכינה אותן תוספות. ראה: ר"ן, חידושי ראש השנה, ד ע"א, ד"ה 'וכתבו' (ירושלים תש"ך, עמ' ח). ר"ן על הרי"ף, א ע"ב, ד"ה 'וצדקה', וכתבו.

23 תוספות ישנים, ד ע"א, ד"ה 'וצדקות', עמ' ד, כ"י עמ' 79. החברה האשכנזית בימי הביניים קבעה שחייב צדקה מוגבל לעניים שומרי מצוות בלבד, עניים הגונים. ראה: א' הורביץ, 'צדקה', עניים ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה, מ' בן-ששון (עורך), דת וכלכלה יחסי גומלין, ירושלים תשנ"ה, עמ' 225-228. נראה שהבחנת התוספות, המבוססת על קיומם והעדרם של עניים הגונים, היא תאורטית בלבד, ושתמיד היו נצרכים ראויים בקהילה. ומן הסתם זו הסיבה להבאת הפסק של ר' תם שקבע שגם כאשר יש עניים בעיר התנה הנודר בלבו שלא ייתן עד שיימצא עני הגון כרצונו.

24 תוספות על הדף, ד ע"א, ד"ה 'צדקות'. הפסק של ר' תם נמצא בתוספות על הדף בדיון קודם ובעיבוד שונה. ב'תוספות ישנים' נומק ההיתר לעכב את הנדרים בכך שגם אם ימהר למסור את הכסף לגבאי הצדקה, ישהה הגבאי את הכסף עד מציאת העני הגון: 'יכול כל אחד להשהות בידו, עד שימצא עני הגון שירצה ליתנה לו, שהרי אם היו נותני' אות' ליד הגבאי, ודאי שהיו פטורי' מיד, ואין להם לעשות יותר, והן מעכבין בידם עד שימצאו עניים הגוני', ואז אנו מניח' אותם בידנו להיות נוכרי' לחלק לדעתנו' (תוספות ישנים, ד ע"א, ד"ה 'וצדקות', עמ' ד, כ"י עמ' 79).

הפניות נוספות בספרות הראשונים לתוספות שנן הנמצאות רק באחד הקבצים שלפנינו,²⁵ ומסתבר שהדבר נבע מכך שהתוספות על הדף ו'תוספות ישנים' הן מהדורות שונות של תוספות שנן למסכת ראש השנה.²⁶

קרבתו של הרמב"ן לתלמידי ר' שמשון נתנה בידו אפשרות לסווג כרונולוגית את המהדורות השונות. בדרשתו דן הרמב"ן בשאלת התקיעה בירושלים בראש השנה שחל בשבת ועימת בעניין זה את הקובץ הסתמי, שעל פיו תוקעים, עם התוספות של ר' שמשון, שעל פיהן בזמן הבית לא תקעו בירושלים: 'בתוספות הקשו והא קתני סיפא, ועוד זאת היתה ירושלים יתירה על יבנה שכל עיר שרואה ושומעת ויכולה לבוא ותקעין בה, אלמא בירושלם תוקעין [...] ובתוספות האחרונות לר"ש כך העלו, דסיפא לאחר חרבן ותקנת רבן יוחנן בן זכאי'.²⁷ בשאלת התקיעה בירושלים קיימת התאמה בין 'תוספות ישנים' לקובץ הסתמי: 'דפשיטא דבירושלם היו תוקעין, דבסמוך אמ' [רי] כל עיר שרואה ושומע' וקרובה כו'.²⁸ נראה שהאמירה 'בתוספות האחרונות לר"ש', הקיימת במקום זה בלבד, נועדה להדגיש את המודעות של הרמב"ן להבדלים בין שתי מהדורות התוספות של ר' שמשון בנקודה זו. לאור דברי הרמב"ן אפשר לקבוע ש'תוספות ישנים' משקפות את המהדורה המוקדמת של תוספות ר'

הנמקה זו נמצאת בתוספות על הדף קקביעה. הנודר צדקה לגבאי חייב לתת מיד, ואילו הגבאי רשאי להשהות את הכסף תחת ידו. לעומת זאת הנודר על דעת עצמו יכול להשאיר את הכסף תחת ידו: 'ר"ת פסק, דצדקה שפוסקי' ליתן ביד גבאי, ישנה בבל תאחר מלמוסרה לגבאי, ואין הגבאי בבל תאח' מלחלקה, אבל מה שאדם נודר ביד עצמו לכשירצה אינה בבל תאחר' (תוספות על הדף, ד' ע"א, ד"ה 'והחרמין'). אברמסון טען שהתוספות על הדף במקום זה הן קיצור הגאמרא 'תוספות על התורה' בהשמטת תשובת ר' תם. ראה: תוספות על התורה (לעיל הערה 21), מבוא, עמ' 13-14. אורבך טען לעומתו שאין כאן קיצור, אלא השמטת הפסק של ר' תם. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 615, הערה 77. כאמור יש כאן שתי מהדורות שונות של תוספות שנן, וה'תוספות על התורה' מקבילות ל'תוספות ישנים' ולא לתוספות על הדף. כמו כן הפסק של ר' תם קיים בכל הקבצים אם כי במיקום אחר ובנוסח שונה. אשר למחבר התוספות על הדף אמר אברמסון: 'בעל התוספות מביא איפא בשם זקנו, ומכאן אנו עומדים על מחבר תוספות ראש השנה, כמות שנראה לקמן לתוספות יבמות, נזכר זקנו של הר"ש משנן בתוספות שלו, ואף כאן הכוונה לר' שמשון זקנו של הר"ש משנן'. למיטב הבנתי טען אברמסון שמחבר התוספות לראש השנה הוא ר' שמשון בן אברהם, ושהוא נהג להביא מדברי זקנו. אורבך לעומת זאת הבין שלדברי אברמסון מחבר התוספות הוא שמשון בן יוסף, ולכן כדי להגן על עמדתו בראי מאין את הנכד שזכר לעיל בהערה 21. ראוי לציין שהעובדה שקביעה של ר' שמשון בן יוסף היא חלק מהרובד הסתמי בתוספותיו של ר' שמשון בן אברהם אין בה כדי לסתור את בעלותו על הקובץ, שכן פעמים רבות בספרות הרבנית יוחסה שמועה למוסר ולא ליוצר. גם הקביעה של ר' שמשון בן יוסף ב'אור זרוע' שעמדי עליה לעיל בהערה 21, יוחסה בתוספות על הדף (קידושין, י' ע"א, ד"ה 'כל') לר' שמשון בן אברהם.

25 מובאות נוספות מתוספות שנן לראש השנה ראה להלן בנספח א.

26 יש להבחין בין המושג מהדורה במשמעות של עיבוד מחדש של כל הספר, ובין חזרה נקודתית בנושא מסוים ללא כתיבה מחדש של כל החיבור. המהדורות של הרמב"ם והרי"ף שייכות לסוג של חזרה נקודתית. ראה: ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 148-152. לעומת זאת מהדורות התוספות של ר' שמשון הן כתיבה מחדש של היצירה בחילופים מרובים של תוכן וסגנון. המהדורה הראשונה משקפת לימוד חי בבית המדרש, ואילו המהדורה השנייה ערוכה ומסוגגנת, ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 293-296. אנו יודעים על קיומן של מהדורות לתוספות שנן למסכתות רבות. ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א: זרעים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 593, הערה 55; אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 289-290, 298, 309-310; ג' גאטעסמאן, 'תוספות רשב"א משנן הארוכות', ירושון, י' (תשס"ב), עמ' לא-לב.

27 דרשת הרמב"ן לראש השנה (לעיל, הערה 6, עמ' קעב).

28 תוספות ישנים, כס ע"ב, ד"ה 'היו', עמ' מה, כ"י עמ' 95.

שמשון, ואילו תוספות ר' שמשון שהיו בידי הרמב"ן והתוספות שעל הדף במהדורות התלמוד הנדפסות הן המהדורה המאוחרת.²⁹

האיתור של שני קובצי תוספות שנץ לאותה מסכת מקנה זווית ראייה חדשה על ר' שמשון ויצירתו הספרותית. הקבלת הקבצים מאפשרת להיכנס לחדר עבודתו של ר' שמשון ולעמוד על ההתפתחויות שחלו בחשיבתו ההלכתית. במחקר זה אנסה להגדיר דפוסי פעולה עקרוניים שהשתנו בין מהדורה למהדורה ולציין את ההבדלים בפסיקה בסוגיות פרטניות בעלות חשיבות היסטורית ותלמודית.

תורת הרב בכתבי התלמיד – האומר דבר בשם אומרו

ההבאה האנונימית

תובנות פרשנות ר"י, מורו ורבו של ר' שמשון, תפסו מקום מרכזי בתוספות שנץ, אך קיימים הבדלים משמעותיים בין מהדורות התוספות של ר' שמשון בדרכי האזכור של רבו. ב'תוספות ישנים' רשומים לפחות חלק מדברי ר"י על שמו, ואילו בתוספות על הדף ההבאה היא בעילום שם. אציג כמה דוגמאות לכך:³⁰

תוספות ישנים, כ"י לונדון	תוספות על הדף
מטעם ביטול מלאכה לעם שני ימים, פרש"י [פירש רש"י] בר"ה [בראש השנה], ואו' [מר] הר"י דה"ה [דהוא הדין] איכא לפרושי בכולהו חדשין דעלמא, שהרי כל ר"ח [ראש חודש] נמי איכא ביטול מלאכה, כדא' [יתא] במגיל' [ה]. ³¹	משום בטול מלאכ' [ה] לעם שני ימים פי' [רש] בקונטרס [...] ולחנם דחק לפרש ר"ה דאכל ראש חדש נמי לא היו רגילים לעשות מלאכה בר"ח כדאמרין בפרק הקורא המגלה עומד. ³²
ק' [שה] להר"י וכי לא היה יכול להיות שיהיה המולד ביום ל' קודם י"ח שעו'. ³³	האי שפיר אפשר שיהא המולד ביום שלשים קודם י"ח שעות. ³⁴
ועתה יש להקשו' [ת] דהשתא מקילינן טפי בתקיעת שופר יותר מבנטיל' [ת] לולב, וגבי נטילת לולב משמ' [ע] [...] דלא דחי שבת כלל, וכ"ש [וכל שכן] שיש לנו לומ' [ר] דתקיע' שופר [...] דלא ידחה שבת	קשיא דלאחר חורבן הבית היקלו טפי בשופר מבלולב, שתקן [...] שיהוא תוקעין בכל מקום שיש בית דין, אבל לולב לא אשתרי [...] ויש לומר דשופר שהוא

29 אורבך העלה את ההשערה שהאיתור של תוספות ר' שמשון הוא בהשוואה לקובץ התוספות הסתמי שהובא בידי הרמב"ן. ראה: אורבך [לעיל הערה 1], עמ' 613-614. אך כאמור קיימים שני קובצי תוספות מבית מדרשו של ר' שמשון לראש השנה, ודברי הרמב"ן כווננו לשינויים הפנימיים בין המהדורות.

30 דוגמאות נוספות ראה להלן בנספח ב.

31 תוספות ישנים, כג ע"א, ד"ה 'מטעם', עמ' לב, כ"י עמ' 90.

32 תוספות על הדף, כג ע"א, ד"ה 'משום'.

33 תוספות ישנים, כה ע"א, ד"ה 'א"ל', עמ' לה, כ"י עמ' 91.

34 תוספות על הדף, כה ע"א, ד"ה 'לאורא'.

תוספות על הדף

תוספות ישנים, כ"י לונדון

בשום מקום, ואו' [מר] הור"י [כך!] דכיון דתקיעת שופר הי' כדי שיעלה זכרונות של ישראל לטוב לפני יוצרם, אין לנו לבטלה מכל וכל [...] דאין נר' לחלק בין ב"ד [בית דין] לב"ד.³⁵

להעלות זכרונות של ישראל לאביהן שבשמי' [ס], לא רצו לבטל לגמרי, וכיון דתקון בחד בית דין, תקון בכל מקום שיש בית דין.³⁶

אורבך עמד על כך שהבנות רבות של ר"י משוקעות בפירוש המשנה של ר' שמשון, ולמרות זאת שמו של ר"י לא נזכר בחיבור אפילו פעם אחת. לדבריו נבע הדבר מההכרה הכללית בעובדה שר' שמשון שנה את תורת רבו.³⁷ אורבך עמד גם על ההבדל בין תוספות ר' שמשון לפסחים וכתובות ובין תוספותיו לעבודה זרה בהבאת דברי ר"י. בתוספות לפסחים ולכתובות חוזרת פעמים רבות החתימה מ"ר, שמשמעה שהדברים נאמרו מפי רבי, הוא ר"י. בתוספות אלו קיימות גם הפניות רבות לדברי ר"י באמצעות מילות הפתיחה 'הקשה ר'...' ו'פירש ר'...'. ביטויים אלו אינם מופיעים בתוספות ר' שמשון לעבודה זרה, אף על פי שמתוך מקבילות ניתן ללמוד שגם חיבור זה מבוסס על תורתו של ר"י. אורבך תלה חילופים אלה בכך שהתוספות לפסחים וכתובות הן מהדורה ראשונה המשקפת את הלימוד החי מפי הרב בבית המדרש, ואילו התוספות לעבודה זרה הן מהדורה שנייה מעובדת ומגובשת, ולכן כמו בפירוש המשנה לא נזכר בהן שמו המפורש של הרב.³⁸

- 35 תוספות ישנים, כט ע"ב, ד"ה 'משחרב', עמ' מה, כ"י עמ' 95.
- 36 תוספות על הדף, כט ע"ב, ד"ה 'אבל'. מעבר למקבילות ב'תוספות ישנים' קיימים מקורות נוספים המלמדים על ההבאה האנונימית של רעיונות ר"י בתוספות על הדף. השווה: רמב"ן, קידושין, לא ע"א, ד"ה 'מאן' (מהדורת ד' הכהן, ירושלים תשס"ה, עמ' כג-קכד) = תוספות על הדף, לג ע"א, ד"ה 'הא'; תוספות על הדף, פסחים, נד ע"ב, ד"ה 'לאו' = תוספות על הדף, ט ע"א, ד"ה 'ורבי עקיבא'.
- 37 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 306-307, 614. ככלל בימי הביניים בחברה הכללית ובחברה היהודית לא הקפידו להביא דבר בשם אומרו, והדברים נכונים במיוחד לחכמים בני הזמן והמקום. ראה לדוגמה: ש' אברמסון, בלשון קודמים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 9, 10 הערה 3, 53; ז' הרוי, ר' חסדאי קרשקש, ירושלים תש"ע, עמ' 63; N. Hathaway, 'Compilation: From Plagiarism to Compiling', *VIATOR*, 20 (1989), pp. 19-22; I. Twersky, *Rabad of Posquières*, Philadelphia 1980, pp. 234-239, 276-279. קיים חריג אחד שבו נזכר ר"י בתוספות על הדף (ט ע"א, ד"ה 'ולאפוקי'). לשם השוואה שמו של ר' תם, רבו של ר"י, צוין ב'16 מקומות (לפי פרויקט השו"ת). חכמים נוספים שהובאו בשמותיהם בתוספות על הדף ראה: פ' תרשיש, אישים וספרים בתוספות, ניו יורק תש"ב, עמ' א, ג, יד, כד, לט, מג, מז, מח, נח, סא, עא. ברור שגם חכמים אלו לא זכו לייחוס מלא של תורתם, אולם בהתחשב בתרומתו העצומה נראה שממדי העלמה של ר"י קיצוניים באופן מיוחד. והדבר נבע ככל הנראה מבעלות התלמיד על תורת הרב. במקבילות הבאות מובאות אנונימיות במהדורה הראשונה שויכו במהדורה השנייה לר' תם: תוספות ישנים, י ע"ב, ד"ה 'וצריך', עמ' יא = תוספות על הדף, י ע"ב, ד"ה 'שלשים'; תוספות ישנים, יא ע"א, ד"ה 'אלא', עמ' יא = תוספות על הדף, יא ע"א, ד"ה 'אלא'; תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'המעייין', עמ' כב = תוספות על הדף, טז ע"ב, ד"ה 'ועיין'; תוספות ישנים, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצליגין', עמ' לח = תוספות על הדף, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצליגין'. נראה שר"י שנה לעתים את תורת רבו בסתם, ור' שמשון ציין את שמו של ר' תם. נוהג זה של ר"י הוביל לכך שאותה יחסה במקור אחד לר' תם, ובמשנהו לר"י. השווה: תוספות ישנים, ט ע"ב, ד"ה 'ומותר', עמ' י = תוספות על הדף, ט ע"ב, ד"ה 'ומותר'; תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'כשהן', עמ' כא = תוספות ישנים, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נא = תוספות על הדף, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'. ראה גם להלן הערה 174.
- 38 אורבך (שם), עמ' 293-296. הנורמה של מורה המכתוב את יצירתו לתלמיד רווחה בחברה הכללית במאה השנים

נראה שהבחנות אלו נכונות גם למהדורות של תוספות ר' שמשון לראש השנה. ב'תוספות ישנים', המהדורה הראשונה, נזכר שמו של ר"י, ואילו בתוספות על הדף, המהדורה השנייה, הובאו דבריו בצורה אנונימית.³⁹ לאור כללי ההבאה בימי הביניים אפשר להניח שגם במהדורה הראשונה היה חלקן של ר"י גדול מהמשתקף ברובד הגלוי. נוסף על כך יש להבחין בין הכינויים שבהם הובאו דברי ר"י בתוספות לפסחים ולכתובות ובין האזכור המפורש שלו ב'תוספות ישנים' לראש השנה. נראה ש'תוספות ישנים' מייצגות שלב מעבר בין מחברת לימוד של תלמיד היושב לפני רבו ובין העריכה והסידור של המהדורה השנייה.⁴⁰ בשלב זה אירע חילוף כמעט בלתי מורגש בין ר' לר"י.⁴¹ אין ספק שהעלמת שמו של הרב במהלך חילופי המהדורות של תוספות ר' שמשון הובילה לאבדן המודעות של הלומד מהשורה למקום המרכזי של תורת ר"י בתוספות.⁴²

התרופפות הזיקה לר"י

מהדורה ראשונה של חיבור שכתב אדם בראשית דרכו משקפת מטבע הדברים את השפעת רבותיו עליו, ואילו במהדורה מאוחרת שנכתבה בשלב מתקדם, כאשר כבר עמד המחבר בזכות עצמו, הצטמצם באופן טבעי המקום שתפסו רבותיו.⁴³ מציאות זו באה לידי ביטוי במהדורות השונות של תוספות שני לראש השנה. במספר סוגיות השמיט ר' שמשון במהדורה המאוחרת את דברי ר"י שהביא

עשרה. כתוצאה מכך העיצוב הסופי של החיבור נעשה בידי התלמידים, וחיבור אחד זכה למספר נוסחים. ראה: P. Saenger, 'Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society', *Viator*, 13 (1982), pp. 381-382

39 ראו לציין שגם בקבצים נוספים של ר' שמשון הופיע שמו של ר"י במפורש, ולא רק בכינויים של תלמיד לרבו. ראה: י' ליפשיץ, קימחא דפיסחא, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' 18; תוספות שני, כתובות, מהדורת לייס (לעיל הערה 9), עמ' ד, ה, ו, ח, י, יג, יד, טו, כ, כא, כב, כג, כה, כו, כח, ל, לא, לד, לו, לח, לט, מח, נ, נד, נה.

40 בכ"י לונדון קיים קובץ לבכורות המכונה 'קיצור משנת שני ששיצר הרב יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך ז"ל' (עמ' 78). וייתכן ש'תוספות ישנים' הן עיבוד דומה.

41 בבדיקת כתב היד נמצא שבכל מובאות הר"י ב'תוספות ישנים' כתוב ר"י. ראה (כאשר יש יותר ממובאה אחת בעמוד רשום מספר המובאות בסוגריים): עמ' 78, 79 (3), 80 (2), 81 (3), 82 (2), 83 (2), 84 (6), 85 (2), 86, 87, 88 (2), 89, 90 (2), 91, 92 (2), 93 (3), 97 (2). ואין בעד הנוסח תימוכין להשערת. תופעה דומה קיימת בקבצים לפסחים: ר' בתוספות שני הפך לר"י בתוספות על הדף המקבילות. השווה לדוגמה: תוספות שני, פסחים, ב ע"א, ד"ה 'בודקין' (מהדורת רבינוביץ-תאומים [לעיל הערה 9], עמ' א) = תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'אור'; תוספות שני, פסחים, ב ע"א, ד"ה לעולם (מהדורת רבינוביץ-תאומים [שם]) = תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'כנס'; תוספות שני, פסחים, ב ע"א, ד"ה 'הא' (מהדורת רבינוביץ-תאומים [שם], עמ' ד) = תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'והא'. אפשריין ראה במעבר בין ר' לר"י שיבוש מעתיקים. ראה: י"ג אפשטיין, 'תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 191, 194. על פי דבריי מדובר בנוהל עריכה קבוע במהלך חילופי קבצים.

42 על העלמת שמו של ר"י ראה: עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 308-311; סולוביצ'יק, ייגם (לעיל הערה 1), עמ' 24-26; הנ"ל, היין (לעיל הערה 1), עמ' 118-119. אורבך הראה שבמסכת פסחים אף ששמו של ר"י נזכר כמעט בכל דף, במקומות רבים העריכה המאוחרת של תוספות ר' שמשון בידי ר' אליעזר מטון העלימה את שמו. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 280-283, 608-609. יש לציין כי עצם אזכור שמו של ר"י מלמד שר' אליעזר מטון הכיר רק את המהדורה הראשונה של תוספות ר' שמשון למסכת, שכן כפי שהראית בתוספות לראש השנה שמו של ר"י הועלם כמעט לחלוטין במהדורה המאוחרת של ר' שמשון.

43 הר"י במהדורה המאוחרת דחה מספר פסיקות של מורו ורבו ר' חננאל שאימץ במהדורה הראשונה. ראה: ש' יהלום, 'חילופי המהדורות בר"ף – מגמות והליכים', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 241-244.

במהדורה הראשונה, העלה במקומם תזוה פרשנית חלופית, וכך דחה בעקיפין את תורת רבו. הדיון של ר' שמשון ביחס לשופר סדוק מדגים דרך פעולה זו.

המשנה בראש השנה פסלה שופר סדוק ושבור: 'שופר שנסדק ודבקו פסול, דבק שבירי שופרות פסול'.⁴⁴ רש"י תלה את הפסול בכך שהמוצר המודבק מוגדר כשני שופרות, ואילו ר"י טען שהפסול נובע מכך שהשופר כמעט אינו יכול להשמיע קול: 'פרש"י [...] ופסול מטעם שופר אחד אמר רחמנ' [א], ולא ב' וג' שופרות, ול"נ דא"כ כ"ש [ולא נראה, דאם כן כל שכן] לדיבק שבירי שופרות דפסול, דה"ל [דהוה ליה] ב' שופרות [...] והר"י פי' שופר שנסדק כ"כ [כל כך] שאינו יכול להוציא קול כ"א [כי אם] דבר מועט, אבל אם יכול לתקוע אע"פ שנשתנה קולו מכמו שהיה בראשית [ו] כשר, דכל הקולות כשירות בשופר'.⁴⁵ במהדורה השנייה חזר ר' שמשון על הבעייתיות הכרוכה בפרשנות של רש"י, אולם התעלם מדברי ר"י והציע הסבר חלופי משלו. ר' שמשון טען ששופר סדוק אינו מתאים להגדרת שופר: 'פי' בקונ' [טרס] דהוה ליה כשני שופרות [...] ותימה דאם נחלק לגמרי, היינו דבק שבירי שופר' [ת], ולכך נרא' [ה] דנסדק מצד אחד לארכו על פני כולו, ולפי שאין שם שופר עליו'.⁴⁶ ככל הנראה ההבחנה הדחוקה והבלתי מוכמתת של ר"י, שפסל קול דק במיוחד, אף שכל הקולות כשרים, הובילה להתעלמות מפרשנותו. ר' שמשון התעלם מעמדת ר"י גם בסוגיות אחרות.⁴⁷

התלמוד הירושלמי במהדורות השונות

הזיקה הייחודית של ר' שמשון לירושלמי

במאה השתים עשרה חדר התלמוד הירושלמי לבית המדרש האשכנזי והרחיב את אופקיו הלמדניים.⁴⁸ ר"י לקח חלק במגמה זו ושילב בשיעוריו פרשנות מתלמודה של ארץ ישראל: 'ורבי' הקדוש מדונפיר' הראנו הירוש' בפ"ב ד"ט [בפרק ב דיום טוב];⁴⁹ 'ור"י הביא ראייה מן הירושלמי לדברי ר"ת'.⁵⁰ במספר

44 משנה, ראש השנה ג, ו.

45 תוספות ישנים, כז ע"א, ד"ה 'שופר', עמ' לח, כ"י עמ' 92.

46 תוספות על הדף, כז ע"א, ד"ה 'שופר'.

47 השמטות נוספות של דברי ר"י השווה: תוספות ישנים, ב ע"א, ד"ה 'אמר', עמ' ב = תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'לשטרות'; תוספות ישנים, י ע"א, ד"ה 'עגל', עמ' י = תוספות על הדף, י ע"א, ד"ה 'עגל'; תוספות ישנים, יא ע"א, ד"ה 'שני', עמ' יא = תוספות על הדף, יא ע"א, ד"ה 'שנולדו'; תוספות ישנים, יג ע"א, ד"ה 'ממחרת', עמ' טז = תוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו'; תוספות ישנים, יג ע"ב, ד"ה 'מתוך', עמ' טז = תוספות על הדף, יג ע"ב, ד"ה 'מתוך'; תוספות ישנים, יג ע"ב, ד"ה 'יצבור', עמ' יז = תוספות על הדף, יג ע"ב, ד"ה 'יצבור'; תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'חזורים', עמ' כא = תוספות על הדף, טז ע"ב, ד"ה 'ותוקעים'; תוספות ישנים, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצלינן', עמ' לח = תוספות על הדף, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצלינן'. בתוספות על הדף הועלמו גם דיונים שלמים שר"י נזכר בהם. ראה: תוספות ישנים, יט ע"ב, ד"ה 'מוטב', עמ' כז; כ ע"א, ד"ה 'מתיב', עמ' כז; כז ע"א, ד"ה 'איסורא', עמ' מא – דיונים אלה אינם קיימים בתוספות על הדף.

48 י' זוסמן, 'כתב-יד לידן של הירושלמי: לפניו ולאחריו', בר-אילן, כו–כו (תשנ"ה), עמ' 210; סולוביצ'יק, היין (לעיל הערה 1), עמ' 205, 340–341.

49 ר' אברהם בן נתן, המנהיג, הלכות עירובי תבשילין, סי' צו (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תקז).

50 תוספות על הדף, עבודה זרה, לה ע"א, ד"ה 'לפי'. על לימוד הירושלמי של ר"י ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 326, 704, 707, 709.

מקומות הוצגו מובאות מן הירושלמי בלשון 'מצא': 'מצא ר"י בירושלמי במסכת חלה פ' [רק] שתי נשים'.⁵¹ ביטוי זה ציין בספרות הראשונים מקור שהוכנס לראשונה לדיון ההלכתי.⁵² לעתים נמנעה מר"י, עקב המחסור בספרים בימי הביניים, הגישה לחיבור שהתגלה מחדש: 'וכשנאמרו לי הדברים לא היה לי ירושלמי דע' [דעבודה זרה] בידי [...] ולאחר שבא ירושלמי לידי עיינית בו וראיתי שכתוב בו [...] ושולם יצחק ב"ר שמואל'.⁵³

בדור שלאחר מכן התגבר ר' שמשון על חבלי הקליטה והרבה לעסוק בלימוד הירושלמי. בפירושו לסדר זרעים ציטט ר' שמשון את הירושלמי כמעט בכל משנה.⁵⁴ אף עמדו לרשותו עדי נוסח אחדים והוא השווה בין מהדורות ירושלמי שונות: 'ובירושל' [...] ר' יהודה מודה בה חומר הוא בדבר שטומאה יוצאה מגופו, ולכאורה טעות סופר הוא [...] ויש ירושל' שכתוב בו מאי טעמא דרבנן חומר הוא'.⁵⁵ ההתמקדות בחיבור זה הפכה את ר' שמשון ללומד המובהק של התלמוד הירושלמי.⁵⁶ במענה לשאלת אחיו ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א) על פרשנות הלכה בירושלמי משתקפת מודעותו העצמית הגבוהה: 'שלח ריצב"א אל אחי' [ר'] ר' שמשון משנץ, מו' [רי] תפרש לי מה ר"ל [רוצה לומר] הירושלמי [...] והשי' [ב] לו, מה לך אצל הירושלמי (הז') ושל' הו' [א], ועתה הפי' [רוש] כך הו' [א]'.⁵⁸

ההכרה במעמדו של ר' שמשון עולה גם ממקורות חיצוניים. ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), שפעל

51 תוספות על הדף, חולין, ו ע"ב, ד"ה 'התיר'. ראה גם: שם, שבת, צ ע"א, ד"ה 'המוציא'; בבא בתרא, יט ע"א, ד"ה 'המברך'; תוספות שני, כתובות, מד ע"ב, ד"ה 'בבא' (מהדורת ליס [לעיל הערה 9], עמ' קה).

52 'וזסמן, כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 227. גם ר' שמשון השתמש בביטוי זה כאשר איתר מחלוקת של רש"י ור' תם בתלמוד הירושלמי: 'ובירושלמי מצא רשב"א פלוגתא דאמוראי דאיכא דמפרש פלוגתא לענין כתובה כדמפרש בקונטרס, ואיכא דמפרש לענין ק' סלע כדמפרש רבינו תם' (תוספות על הדף, סנהדרין, ח ע"ב, ד"ה 'הביא').

53 ר' חיים אשכנזי, תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' קעד (מהדורת מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, עמ' קסו). ראה גם: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 711. על השינוי שחוללה מובאת ירושלמי זו בדיון ההלכתי על מעורבות גוי בדריכת היין ראה: סולוביצ'יק, היין (לעיל הערה 1), עמ' 173-175, 188-189, 197, 204-205, 360-361. לר"י הייתה גישה לירושלמי זרעים ומועד של ר' תם: 'בספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של רבינו יעקב כתוב בתחילתו' (מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 51; ראה גם: ר' צדקיה ב"ר אברהם, שבלי הלקט, הערוגה הראשונה, סי' ט [מהדורת ש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 161]). ראה עוד: 'שוב מצא ר' לאחר זמן סמך לפירושו מירושלמי' (תוספות שני, כתובות, מג ע"א, ד"ה 'עשו' [מהדורת ליס [לעיל הערה 9], עמ' צט]; וכן: שם, מד ע"ב, ד"ה 'בבא' [שם], עמ' קה). תלונות של לומדי ירושלמי מובהקים על היעדר ספרים ראה: זוסמן (לעיל הערה 48), עמ' 211-212.

54 אורבך (שם), עמ' 302-303. הבקאות של ר' שמשון בירושלמי חרגה מגבולות המסכת הנלמדת. ראה: שם, עמ' 266, 300.

55 ר' שמשון, פירוש חלה, ד ח.

56 ראוי לציין שתוספותיו של ר' יצחק בן אשר הלוי (ריב"א) היו מקור חשוב לתוספותיו של ר' שמשון. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 283. הריב"א היה לומד הירושלמי המשמעותי הראשון בבית המדרש האשכנזי. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 48), עמ' 210. וייתכן שיש לקשור בין התופעות. לעתים חלק ר' שמשון על פרשנות ריב"א לירושלמי. ראה: אורבך (שם), עמ' 283.

57 סימן מחיקה בכתב היד.

58 סידור מנהג צרפת לכל השנה, כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 1, ebr. 324, עמ' 37. ההעתקה של אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 266 אינה מדויקת.

בפולין במאה השש עשרה, ושנודע בידיעותיו ההיסטוריות על בתי המדרש של בעלי התוספות,⁵⁹ עמד אגב אורחא בספרו 'ים של שלמה' למסכת יבמות על ההבדל בידיעת הירושלמי בין הרב לתלמידו: 'וחלילה שר"ת ור"י, ור"ש הזקן שהיה בקיא בכל הירושלמי יותר מכל אשר שמענו, לא ידעו ולא יראו הירושלמי שהוא כנגדם, ויביאו ראייה מתח[ו]ן> לת דבריו ואל סופו לא יגיעו, חלילה וחלילה כי מה שאמר הירושלמי הוא ס"ד [סלקא דעתך] דתלמוד והאמת אינו כן'.⁶⁰ רק על ר' שמשון – ולא על ר' תם ור"י – כתב מהרש"ל כי היה 'בקיא בכל הירושלמי'.⁶¹

מקומו של הירושלמי במהדורות השונות

המקום השונה שתפס הירושלמי אצל ר"י ואצל ר' שמשון בא לידי ביטוי כמותי בחילופי המהדורות.⁶² ב'תוספות ישנים', המהדורה הראשונה של תוספות ר' שמשון, שנכתבה בזיקה לתורת ר"י, מצאתי רק כעשר מובאות מן הירושלמי,⁶³ ואילו במהדורה המאוחרת של תוספות ר' שמשון, בתוספות על

59 אורבך (שם), מפתח השמות, הערך 'ר' שלמה לוריא'.
 60 ים של שלמה, יבמות, פרק ח, ח (כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 687, Rab, עמ' עח). אורבך הגיה מסברת לבו קטע זה ועיוות את משמעותו ההיסטורית: 'שר"ת ור"י בר"ש הזקן, שהיו בקיאים בכל הירושלמי יותר מכל אשר שמענו'. לדבריו כיוון מהרש"ל לשני חכמים בלבד, ר' תם ור"י בנו של ר' שמואל, והם שנתנו את הדחיפה לשימוש יתר בירושלמי. ראה: אורבך (שם), עמ' 255. ראה גם: ש' אסף, 'משהו לתולדות מהרש"ל', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' נד. אך כפי שהראיתי בדקית כתב היד משנה לחלוטין את תוכן הדברים. בתחילת דבריו מנה מהרש"ל את שמות החכמים באותה צורה: 'כך היא שיט' ר"ת ור"י ור"ש הזקן והראב"ד וספ' התרומה וסמ"ג והמרדכי' (שם), ואין להניח שטעות אקראית של סופר חזרה פעמיים. מהרש"ל כינה את ר' שמשון בן אברהם במקומות נוספים בכינוי הזקן: 'דתנן בפ' בתרא דכלאים [...] וכ"פ [וכן פירש] ר"ש בפ' המשנה [...] אין לנו לאסור כלל וכמ"ש [וכמו שכתב] הר"ש, כי כדאי הוא הזקן לסמוך עליו [ים של שלמה, ביצה, א מו [ירושלים תשנ"ו, עמ' לו-לז]]. מבין המקורות שציין מהרש"ל נזכר שמו של ר' שמשון רק ב'ספר מצוות גדול' (סמ"ג), ונראה שמשם שאב מהרש"ל את דבריו: 'ורבינו שמשון כתב חזיון כמה כרותי ביצה שמולידים, לכך אומר רבינו יעקב דאפי' בידי אדם כשר, והא דתנן כל שנפצעו בצים שלו אפילו אחת מהן, פצוה גרע מניטל' (סמ"ג, לא תעשה, קיח [שעלבים תשס"ג, ב, עמ' ריד-רטו]). מקבילה לדברים אלו נמצאת בתוספות על הדין, יבמות, עה ע"א, ד"ה 'שאיין'. תוספות אלו הן לר' אליעזר מטוך, שעד פרק יב הסתמך על תוספות שנק'. ראה: אורבך (שם), עמ' 620-625. ראה גם: תוספות רא"ש, יבמות, עה ע"א, ד"ה 'כל' (מהדורת ש' וילמן, ניו יורק תשנ"ו, עמ' קיו). וגם מכאן ראה שמהרש"ל ציטט את ר' שמשון בן אברהם.

61 מעמדו הייחודי של ר' שמשון הוכר גם בבית המדרש הספרדי. בהקדמתו לפירוש הירושלמי כתב ר' שלמה סיריליאנו: 'מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל, שפירש קצת הלכות בפירושו' (ברכות, פתיחה לסדר זרעים [מהדורת ח"י דינקלס, ירושלים תשכ"ו, עמ' ג]). ראה גם: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו יורק תש"א, מבוא, עמ' קיא.

62 ראיות לפער בין הר"י לר' שמשון בידיעת הירושלמי ניתן להביא גם ממסכתות אחרות. בתוספות לעבודה זרה שכתב ר' אלחנן לפני אביו הר"י קיימת התחבטות בשאלת קיומה של מובאת ירושלמי ממסכת אחרת, ואילו ר' שמשון ציטט במדויק את מראה המקום: 'ורבי' יעקב פירש מובלין כמו מובחין [...] וצ"ע אם הוא בשום מקום בירושלמי' (תוספות ר' אלחנן, עבודה זרה, יח ע"ב, ד"ה 'מקום' [מהדורת א"י קרויזר, בני ברק תשס"ג, עמ' קז]); 'ור"ת מפרש מובלין כמו מובחין [...] וכן משמע בירושלמי דברכות פ' הוראה, ראה אותן מובלין לע"ו, אומר זובח לאלהים יחרם' (תוספות שנק', עבודה זרה, יח ע"ב, ד"ה 'שמובלין' [מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ט, עמ' סה]). ראה גם: תוספות על הדין, כתובות, קט ע"א, ד"ה 'תשב', ובהגהת מהרש"א שם; תוספות שנק', כתובות, לו ע"א, ד"ה 'הבא' (מהדורת לים [לעיל הערה 9], עמ' עז).

63 רשימת 'תוספות ישנים' שיש בהן מובאות מן הירושלמי, ומראי מקום למובאות ראה להלן בנספח ג.

הדף, יש כ־30 ציטטות מתוכו.⁶⁴ הפער בין המהדורות בא לידי ביטוי גם במישור האיכותי. מובאות הירושלמי ב'תוספות ישנים' הן פרפרסיות,⁶⁵ ואילו בתוספות על הדף הציטטות הן ברוב המקרים ישירות מהתלמוד הירושלמי.⁶⁶ נדירות הספרים בימי הביניים גרמה לכך שחיבורים השתמרו בזיכרון הלומדים יותר מאשר על המדפים, והספר היה למעשה כלי עזר לבדיקת השתמרות המידע אצל הלומד.⁶⁷ לפיכך הובאו מקורות פעמים רבות בצורה נזילה ובלתי מדויקת.⁶⁸ נראה שזה ההסבר לדרך ההבאה ב'תוספות ישנים'. לעומת זאת הציטטות הישירות במהדורה המאוחרת של תוספות ר' שמשון מעידות כי הירושלמי היה מונח לפניו והוא הכיר את גוף החיבור. אציג דוגמה לדפוס הפעולה השונים באמצעות דברי הירושלמי הנדונים במקביל בשני הקבצים.⁶⁹

המשנה במסכת מעשרות קבעה את שלב החיוב של צמח התלתן במעשר: 'התלתן משתצמח'.⁷⁰ הירושלמי ביאר את המשנה בתלתן שניתן לזרעו ולהצמיחו מחדש. לדברי הירושלמי ניתן לעמוד על שלב זה באמצעות הכנסת התלתן למים: שקיעה של רוב התלתן מלמדת על חיובו במעשר. ר' יונה

64 רשימת התוספות על הדף שיש בהן מובאות מן הירושלמי, ומראי מקום למובאות ראה להלן בנספח ג.
65 על דרך הבאה זו בספרות הראשונים ראה: ליברמן (לעיל הערה 21), עמ' כד; הנ"ל, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 41-42. ראוי לציין שככלל ההבאות בספרות התוספות הן בדרך פרפרזה, וגם התלמוד הבבלי לא צוטט מילולית ב'תוספות ישנים'.

66 במקרים יוצאים מהכלל הובא הירושלמי בתוספות על הדף בפרפרזה: י' ע"ב, ד"ה 'מדאכתי' – הירושלמי הובא בצורה מלאה בדיבור קודם לכן (ג ע"ב, ד"ה 'למנינא'), וייתכן שזו הסיבה להבאה המקוצרת; יד ע"א ד"ה 'ונהג'; יד ע"ב, ד"ה 'ולשביעית' – זוהי הוספה של תלמיד (ראה לעיל הערה 9), ובפירוש המשנה של ר' שמשון שאליו כוונה ההפניה בתוספות, הובא הירושלמי בצורה מדויקת; טו ע"ב, ד"ה 'בנות'; יח ע"ב, ד"ה 'זה' – בתוספות נעשה שימוש בלשון הקרובה למקור (תענית ד, ו [סח ע"ג; טור 731, שו' 48]): 'קלקול חשבונות', ואילו במקבילה ב'תוספות ישנים' (יח ע"ב, ד"ה 'תשעה', עמ' כד, כ"י עמ' 87) העיבוד חופשי לחלוטין: 'אגב צעריהו טעו במניין'; כה ע"א, ד"ה 'זיל'; כז ע"ב, ד"ה 'ניקב' – מובאה אחת בפרפרזה, ואחת בהבאה מדויקת; לב ע"ב, ד"ה 'בשעת' – בתוספות תומצתו דברי הירושלמי (ראש השנה ד, ז [נט ע"ג; טור 679, שו' 18]), שתלה את איחור התקיעה בשופר ברצון למנוע חשש מהיערכות יהודית למלחמה, וההבאה הסתיימה בצורה הדומה ללשון הירושלמי המקורית 'אמרי בנימוסיהו אינון עסקין'; לעומת זאת ההבאה במקבילה ב'תוספות ישנים' הסתיימה בצורה מעובדת: 'מכירין בהם שלא לשם מלחמה עושי, אלא סדר תפילתנו'.

67 M. Carruthers, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 1990, pp. 159-162

68 J. P. Small, *Wax Tablets of the Mind*, London-New York 1997, pp. 188-189, 200-220

69 מקבילות נוספות: (א) ירושלמי: 'אמ' ר' חייא רובא, אנא מן יומי לא כוונתי, אלא חד זמן בעי מכוונה והרהרית בליבי ואמרתי, מאן עליל קומי מלכא קדמי ארקבסה אי ריש גלותא, שמואל אמ', אנא מנית אפרוחיא, ר' בון בר חייא אמ', אנא מנית דימוסא, אמ' ר' מתניה, אנא מחזק טיבו לראשי דכד הוה מטי מודים הוא כרע מגרמיה' (ברכות ב, ג [ה ע"א; טור 19, שו' 32-27]); תוספות על הדף: 'שאין מכוין לבו בתפלתו, כדאמר בירושלמי דברכות פרק היה קורא, א"ר חייא רבא, מן יומא לא כוונתי, אלא חד זמן בעית מכוונת והרהרית בלבי ואמרי, מאן עלל קומי מלכא קדמי אלקפסא או ריש גלותא, שמואל אמר, אנא מנית פרחיא, ר' בון בר חייא אמר, אנא מנית דומסא, א"ר מנא, מחזיק אנא טיבו לרישיה דכי מטי למודים הוה כרע מגרמיה' (טו ע"ב, ד"ה 'זמעיין', עמ' כב). (ב) ירושלמי: 'תיתפר שהיה מחוסר זמן לפסח' (ראש השנה א, א [נו ע"ג; טור 661, שו' 45]); תוספות על הדף: 'בירושלמי מפרש תפתר כגון דאקדשיה כשהיה מחוסר זמן בפסח' (ו ע"ב, ד"ה 'שנה'); 'תוספות ישנים': 'בירושלמי קאמר, כגון שנולד בד' ימים קודם פסח, והיה מחוסר זמן בפסח, ולא היה ראוי להקריב' (ו ע"ב, ד"ה 'אלא', עמ' ז).

70 משנה, מעשרות א, ג.

הקשה מדוע המיעוט שלא שקע יתחייב במעשר, ותירץ שכל גרגר וגרגר נדון בפני עצמו, וכאשר רובו של כל גרגר שוקע הוא מתחייב כולו: 'כיני מתניתא, כדי שתורע ותצמח, כיצד הוא בודק, ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן, נוטל מלא קומצו ונותן לתוך הספל שלמים, אם שקע רובה חייבת, ואם לאו פטורה, ר' יונה בעי, מעתה מה ששיקע יהא חייב, ומה שלא שיקע יהא פטור, אלא ברוב כל פרידה ופרידה איתאמרת'.⁷¹ בתוספות על הדף הועתקה הסוגיה בלשונה: 'בירושלמי דמעשרות פ"ק דאמרי' [נ], מתני' כדי שתורע ותצמח, כיצד הוא בודק, ר' שמואל בר נחמני בשם רבי יונתן, נוטל מלא קומצו ונותן לתוך הספל של מים, אם שקע רובה חייבת, ואם לאו פטורה, ר' יונה בעא, מעתה מה ששקע יהא חייב, ומה שלא שקע יהא פטור, אלא ברוב כל פרידה ופרידה את אמרת'.⁷² לעומת זאת ב'תוספות ישנים' עובדו עיקרי הדברים בלשוננו של ר' שמשון: 'מפרש בירוש' כדי שתורע ותצמיח, ומפרש היכי ידעינ' [ן] אי מצי מצמיח, נוטל מלא קומצו ומטיל לתוך ספל מים, שקע רובה של כל פרידה ופרידה, פי' של כל גבעול וגבעול וגרעין בידוע שתצמח'.⁷³

סימן נוסף לפערים בין המהדורות בידיעת הירושלמי הוא מידת הדיוק במראי המקומות. בדוגמה שהצגתי כאן נכתבה ב'תוספות ישנים' רק הפניה כללית: 'מפרש בירוש', ואילו בתוספות על הדף צוינו במדויק שם המסכת והפרק שמהם הובאו הדברים: 'בירושלמי דמעשרות פ"ק'. הפניה מדויקת מלמדת על היכרות קרובה עם הטקסט של החיבור המצוטט. ברוב המקרים שימרה כל אחת מהמהדורות את דפוסי ההפניה המיוחדים לה. יוצאות מהכלל ההפניות בתוספות על הדף לדיון המקביל בירושלמי ראש השנה, כאן הניח העורך שניתן להסתפק בכינוי הכללי 'ירושלמי'.⁷⁴

ההיכרות המעמיקה של ר' שמשון עם הירושלמי אפשרה לו לתקן מראה מקום מוטעה במהדורה הראשונה. התלמוד הזהיר מפני הגורל הרע הצפוי לשנה שבה לא תקעו בשופר בראש השנה: 'וא"ר [אומר ר'] יצחק כל שנה שאין תוקעין לה בתחלתה מריעין לה בסופה'.⁷⁵ בקובצי תוספות שנץ הודגש, על סמך מקורות שונים, שאין מדובר בהימנעות מתקיעה מסיבות הלכתיות. ב'תוספות ישנים' נכתבה כאן הפניה לירושלמי: 'בירושלמי' לא דאיתרע בשבת אלא דאתליד אונסא,⁷⁶ אבל בתוספות על הדף תוקן: 'מפרש בהלכות גדולו' לאו דמיקלע בשבתא אלא דאתליד אונסא'.⁷⁷ והדברים אכן

71 ירושלמי, מעשרות א, ג (מח ע"ד – מט ע"א; טור 265, שו' 18–22).

72 יב ע"ב, ד"ה 'משתצמח'.

73 יב ע"ב, ד"ה 'התלתן משתצמח', עמ' יג, כ"י עמ' 83.

74 ראה: תוספות על הדף ג, ע"ב, ד"ה 'למנינא'; ו ע"ב, ד"ה 'שנה'; ז ע"א, ד"ה 'מדבר'; י ע"ב, ד"ה 'מדאכתי'; יב ע"ב, ד"ה 'משתבא'; יד ע"א ד"ה 'ונהג'; כב ע"ב, ד"ה 'מוליך'; כד ע"ב, ד"ה 'ראינוהו'; כה ע"א, ד"ה 'זיל'; כז ע"ב, ד"ה 'ניקב'; לב ע"ב, ד"ה 'בשעת'. בדף יח ע"ב, ד"ה 'זה תשעה בתמוז' ובדף כג ע"א, ד"ה 'ארבעה' צוין רק באופן כללי 'ירושלמי', אף שהמובאות הן ממסכתות תענית וכתובות, אולם בתוספות שם נדונו מקורות החוזרים בשני התלמודים וצוינו חילופי נוסח בין המקבילות, וייתכן שזו הסיבה להיעדר מראה המקום המדויק. החרג היחיד ב'תוספות ישנים' נמצא בדף טז ע"ב, ד"ה 'והמעייין', עמ' כב, כ"י עמ' 86: 'כדאית' בירושלמי דברכות פ' הקורא'.

75 בבלי, ראש השנה טז ע"ב.

76 תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'כל', עמ' כב, כ"י עמ' 86.

77 תוספות על הדף, טז ע"ב, ד"ה 'שאיין'.

אינם נמצאים לפנינו בירושלמי, אלא בחיבור הגאונים 'הלכות גדולות'.⁷⁸ שאול ליברמן עמד על כך שלפני הראשונים היה קובץ שכונה ירושלמי, ושקובץ זה שולבו בתלמודה של ארץ ישראל מובאות מדברי הגאונים.⁷⁹ נראה שהמהדורה הראשונה נכתבה על סמך חיבור מעורב מעין זה, ואילו ר' שמשון עצמו כבר למד את הירושלמי לגופו.⁸⁰

מקומו של הירושלמי בגיבוש דרכי החשיבה של ר' שמשון במספר סוגיות הוביל לימוד הירושלמי את ר' שמשון למסקנות מחודשות שעומדות ביסוד החילופים בין המהדורות השונות של תוספותיו.

תוספת שביעית. קיימת אי התאמה במקורות התלמודיים בשאלת פרק הזמן האסור במלאכה לפני שנת השמיטה. המשנה שצוטטה במסכת מועד קטן אסרה חרישה החל מחג השבועות של השנה השישית: 'כדתנן עד מתי חורשין בשדה אילן ערב שביעית [...] וב"ה [ובית הלל] אומרים עד העצרת'.⁸¹ לעומת זאת התוספתא שהובאה במסכת ראש השנה התירה לטעת אילן עד חודש לפני

78 הלכות גדולות, הלכות ראש השנה (מהדורת ע' הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 308).
79 ליברמן (לעיל הערה 21), עמ' כה. ראה גם: י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי, לקראת פתרון חזית "ספר ירושלמי"', קבץ על יד, יב (כב) (תשנ"ד), עמ' 15-17; י"נ אפשטיין, 'מעשים לבני א"י', תרביץ, א, ב (תר"ץ), עמ' 37. אפשטיין העלה השערה נוספת, שפרשנות מאוחרת של חכמי ישראל חדרה לתוך הירושלמי, ומשם נלקטה לספרי הגאונים. ההסבר לכך שתורות גאוניות כונו לעתים ירושלמי הוא שבוורסיה מאוחרת של הירושלמי זה הוא מקור הדברים. גם לאור השערה זו הירושלמי שבידי ר' שמשון היה מדויק יותר ונקי מהוספות מאוחרות. ראוי לציין שבמובאה שלפנינו קשה לאמץ את השערתו של אפשטיין, שכן לא סביר להניח שר' שמשון החזיק בידיו ירושלמי משלב מסירה מוקדם שהיה נקי מהוספות מאוחרות, ואילו בדור שלפניו היה הירושלמי משלב מסירה מאוחר וכלל תוספות. לעומת זאת ניתן להניח שהר"י החזיק בידיו ספר לקט מהירושלמי ומחיבורים נוספים, ואילו ר' שמשון החזיק את הירושלמי עצמו. ראוי לציין שגם הריצב"א, אחיו של ר' שמשון. יצא נגד ייחוס מוטעה של מובאה לירושלמי. ראה: ליברמן (שם), עמ' כו.

80 במובאה מ'הערך' צוין בתוספות על ה'ה' שמדובר במובאה ירושלמי מכלי שני, ואילו בתוספות ישנים צוין המקור בלבד: 'פירש בערוך כדאיתא בירושל', בלע המות לנצח, וכתוב והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, כד שמע קל שיפוע' (תוספות על ה'ה', טז ע"ב, ד"ה 'כדי'); 'פ' בערוך, דכתיב ובלע המות לנצח, וכתוב ביום ההוא יתקע בשופר גדול, וכד שמע השטן' (תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'כדי', עמ' כב). על חסרונה של ציטטה זו מגוף התלמוד הירושלמי ועל דרכי הציטוט של מובאה 'ערוך' זו ראה: ר' נתן בן יחיאל, הערוך, הערך 'ערב' (מהדורת ח"י קאהוט, ו, וינה תרפ"ו, עמ' 259 והערה 4). נראה שיש גם בכך כדי ללמד על העניין של המהדורה השנייה בתלמוד הירושלמי. במובאה מ'לקח טוב', מדרש ביוזני מהמחצית השנייה של המאה האחת עשרה, צוין בתוספות ישנים המקור במדויק, ואילו בתוספות על ה'ה' יש הפניה בצורה סתמית ל'יש מפרשים': 'כי דרוש ידרשנו אלו חטאות ואשמות [...] מפיק חטאות מכי דרוש ידרשנו כדדריש בלקט טוב, דנאמר בחטאת דרש דרש משה, ואתקש כל הקרבנות אהדי' (תוספות ישנים, ה ע"ב, ד"ה 'כ', עמ' ו); 'י"מ דנפקא להו חטאת מדכתיב לשון דרישה גבי חטאת, דכתיב דרש דרש משה, ואשם עולה ושלמים דאיתקוש בהיקשא דזאת התורה [...] ולא יתכן דא"כ [...] בכור ומעשר ופסח גמי תיפוק מהתם וכולהו איתקוש' (תוספות על ה'ה', ה ע"ב, ד"ה 'אלו'). נראה שהדבר נבע מדחיית הנאמר במקור בתוספות על ה'ה'. על הבאה אנונימית במקרה של דחייה ראה: ש' יהלום, 'חשיבתו ההלכית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפורבנסלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 74-75. ר' טוביה בר' אליעזר, מחבר 'לקט טוב', לא הסתיר את זהותו. ראה: לקט טוב, מהדורת ש' גובר, ירושלים תשס"ז (וילגנה תר"ם), מבוא, עמ' 30-31. לכן לא הייתה למקור יוקרה של מקור קדום, ואפשר היה לדחות את דבריו. בובר ציין את המובאות מ'לקח טוב' בספרות התוספות. ראה: שם, עמ' 50-57. ונראה שניתן להוסיף על רשימה זו מובאות אנונימיות. בבלי, מועד קטן ג ע"ב; משנה, שביעית א, א.

כניסת שנת השמיטה: 'ת"ר [תנו רבנן] אחד הנוטע [...] ערב שביעית שלשים יום לפני ראש השנה [...] ומותר לקיימן בשביעית'.⁸² ר"י פתר סתירה זו בטענה טקסטואלית, שהפסוק המלמד דין תוספת שביעית אוסר חרישה ולא נטיעה: 'ומיהו תימה מ"ש [מאי שנא] דחרישה אסורה בתוספות וקליטה מותר, ואומר הר"ר דגבי חרישה תוספת כתיב בחריש ובקציר תשבות, דמינה שמעינן תוספת, אבל לענין קליטה לא שמעי' [נן] תוספת'.⁸³

התירוץ של ר"י חוזר בתוספות על הדף בשם בעל השמועה מורו ורבו ר' תם.⁸⁴ לאחר מכן הובא הסבר עקרוני לשוני בין המקרים המסתמך על הירושלמי.⁸⁵ ר' שמשון חילק בין גדילה, שהיא תהליך טבעי שאינו נפסק לעולם ונמשך גם בשמיטה, לבין חרישה, שהיא מעשה אנושי מכוון המתבצע בשנה השישית לצורך השביעית. ההבחנה נסמכת על קביעת הירושלמי שהחל משבועות פוגעת החרישה בפרות השנה השישית, וממילא ברור שהיא פעולה אסורה הנעשית לצורך השביעית:

ואור"ת [ואומר ר' תם] דלא החמירו בנטיעה כמו בחרישה, משום דאין תוספת שביעית דאורייתא בנטיעה אלא בחרישה, דכתיב ביה קרא כדדרשינן לעיל מבחריש ובקציר תשבות, ועוד יש ליתן טעם משום דכל חורש ערב שביעית הו' להועיל בשביעית, אבל אין לאסור ערב שביעית ליטע, מחמת שהאילן גדל בשביעית, דכל האילנות נמי מיגדל גדלי בשביעית, וא"כ לא יטע לעולם, ובירושלמי מפרש טעמא אחרינא בריש מסכת שביעית דגרסינן התם, ולמה עד עצרת, עד כאן הוא יפה לפני, מכאן ואילך מנבל פירותיו [...] ולפי טעם זה נחא דכיון דאין מועיל לאילן, מכאן ואילך מייחזי כמתקן שדהו לצורך שביעית.⁸⁶

שלב החיוב במעשר. המשנה במסכת מעשרות קבעה את זמן החיוב של כל פרי ופרי במעשר, ואף נתנה סימן חיצוני לשלב זה. היוצאים מן הכלל הם התבואה והזיתים, שזמן חיובם אחיד ונטול

82 בבלי, ראש השנה ט"ז; תוספתא, שביעית ב, ג (מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשס"ו, עמ' 169); ראש השנה א, א (מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 305).

83 תוספות ישנים, ט"ז, ד"ה 'ומותר', עמ' י.

84 על ר"י כמבטא את עמדת רבו ר' תם ראה לעיל הערה 37, ולהלן הערה 174.

85 ר' שמשון דחה במפורש בפירושו למשנה את שיטת ר' תם, משני טעמים. ראשית, מפני שיש דרשות שאינן מסתמכות על הפסוק האוסר חרישה וקצירה. שנית, אם החרישה, שהיא פעולה המסייעת לצמיחה, אסורה, ודאי שיש לאסור את עצם פעולת הנטיעה: 'ורבינו תם מפרש [...] ומיהו איכא תנאי התם דדרשינן ליה מקרא אחריני, ועוד לא יתכן כלל דממ"נ [דממה נפשך] דאורייתא היא בחרישה [...] וכ"ש נטיעה דהיא עיקר מלאכה טפי' (שביעית א, א).

86 תוספות על הדף, ט"ז, ד"ה 'ומותר'. האמירה 'ובירושלמי מפרש טעמא אחרינא' מצביעה לכאורה על כך שמדובר בהבחנה חדשה, ואולם יש הבדלים דקים בלבד בין הדברים. בתירוץ השני נקבע: 'דכל חורש ערב שביעית הו' להועיל בשביעית', ואילו בתירוץ האחרון, הנסמך על הירושלמי, נאמר שהוא רק נראה כחורש לצורך השביעית: 'מייחזי כמתקן שדהו לצורך שביעית'. אין לתלות את פערי הניסוח בתלמוד הירושלמי. ככל הנראה 'טעמא אחרינא' הוא ביחס לתירוץ הראשון של ר' תם. ראוי לציין שבתוספות הרא"ש, הבנויות על תוספות שני, משולבים הדברים בתירוץ אחד: 'ובירוש' מפ' טעם אחר [...] מכאן ואילך מנבל פירותיו [...] הילכך אם הוא חורש מזמנים הללו ואילך נראה כמתקן שדהו לצורך שביעית, כיון שאין בו שם תיקון לצורך האילן [...] אבל אין לאסור ליטע ערב שביעית מחמת שהאילן גדל בשביעית דכל אילנות נמי מיגדל גדלי בשביעית' (תוספות הרא"ש, ראש השנה, ט"ז, ד"ה 'ומותר' [מהדורת ח"ב רביץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' לח-לט]). גם בפירוש ר' שמשון למשנה הובא תירוץ אחד. ראה: שביעית א, א.

היכר חזותי: 'מאימתי הפרות חיבין במעשרות, התאנים משיבחילו, הענבים [...] משהבאישו, האוג והתותים משיאדימו [...] התלתן משתצמח, התבואה וזיתים משיכניסו שלישי'.⁸⁷ בעלי התוספות ניסו לעמוד על משמעותם של זמני החיוב השונים. ב'תוספות ישנים' נטען שהענבים טרם שלב ההבאשה הם חסרי ערך לחלוטין, ואילו לתבואה ולזיתים יש חשיבות גם טרם ההגעה לשליש הגידול. הביטוי החיצוני של ההבאשה בענבים נובע מהעיגון של תחילת ההבשלה בקרקע המציאות, וזו גם הסיבה לכך שכל פרי יש לו זמן חיוב משלו. לעומת זאת הבאת השליש בתבואה ובזיתים היא גזרת הכתוב וחסרת משמעות בעולם המעשה: 'דמענבי' [ם] ניח דבשעת אבאשא עתה הוא דחשיבי, אבל קוד' [ם] לכן לא חשיבי, ופשיט' [א] דכיון דעד עתה לא [...] חשיבו השת' [א] אתי להו חיוב מעשר, אבל מתבואה וזיתים קים ליה לתלמוד' דאפי' [לו] קוד' הביא' [ו] שלישי חשיבין פירי וראוין [...] ואייתי ליה דלא חשיבין [...] אלא משעת הבא' [ת] שלישי, אע"פ שקודם לכן ראוין'.⁸⁸

קביעת 'תוספות ישנים' הובילה לדיון בשאלה מדוע גזרת הכתוב אינה חלה על ענבים, הנזכרים בפסוק כמו תבואה וזיתים. למטרה זו הועלה התירוץ הדחוק ששלב השלישי חסר משמעות בענבים, ולכן אין להניח שגזרת הכתוב כוונה לפרי זה: 'ומגלי' [ה] דלא מיירי אלא בזיתים ודא, הא תבואה נמי משמע ענבי' [ם] כדכתי' [ב] תבוא' [ת] יקב, וא"כ בענבי' נמי הל"ל [הוה ליה למימר] הביא' שלישי, י"ל דענבי' אינן משתני' [ם] בהבאה מכמו שהן ראוין תחלה, הילכך ליכא לאוקמי קרא דקאמ' דאולינן בתר שלישי, אלא בדגן דאית ביה חשיבת' בהבאת שלישי מקוד' הבאת שלישי'.⁸⁹

בהסתמך על הירושלמי קבע ר' שמשון במהדורה השנייה שזמני החיוב הם קוהרנטיים. השיעורים הנפרדים שצינו במשנה הם לאמתו של דבר ביטוי חיצוני להבאת השליש הנזכרת בתבואה ובזיתים.⁹⁰ קביעה זו ייתרה את המשא ומתן הנפתל של המהדורה הראשונה:

וצריך טעם למה לא אולינן בענבים בתר שלישי כמו בתבואה וזיתים מהאי קרא גופיה דמייתי הכא, ומנלן כל הנך שיעורין המפורשין בכל אחד ואחד גבי פירו' [...] ונראה לי דכל אותן שיעורין הוא הבאת שלישי שלהם, והא דלא קתני משיביאו שלישי כדקתני גבי תבואה וזית', משום דבכולהו אפשר ליתן בהם סימן חוץ מתבואה וזיתים, וכן משמע בירושלמי דגבי התלתן משתצמח דריש לה ר' זעירא [...] דבר שהוא נזרע ומצמיח יצא פחות משלישי שאינו נזרע ומצמיח.⁹¹

בדבריי על דרכי ההבאה של הירושלמי הראיתי כי סוגיה זו, הדנה בחיוב התלתן במעשר, הובאה כפרפרזה ב'תוספות ישנים' ובצורה מילולית בתוספות על הדף. מעבר לכך נראה שההיכרות הקרובה עם הטקסט אפשרה לר' שמשון לעמוד על מלוא החידוש ועל משמעותו.

87 משנה, מעשרות א, ב-ג.

88 תוספות ישנים, יב ע"ב, ד"ה 'התבואה', עמ' יד, כ"י עמ' 83.

89 שם.

90 בפירושו למשנה העלה ר' שמשון את שתי האפשרויות שהועלו במהדורות התוספות. ראה: שביעית ב, ט.

91 תוספות על הדף, יב ע"ב, ד"ה 'התבואה'.

זמן היתר חדש – ט"ו או ט"ז. במהלך שהייתו של ר' אברהם אבן עזרא בצפון צרפת נוצרו קשרים בינו ובין ר' תם.⁹² אבן עזרא דגל בנאמנות לפשוטו של מקרא גם נגד דרשות חז"ל,⁹³ ועקב כך התעוררה מחלוקת בין החכמים. אחת מנקודות המחלוקת תועדה בתוספות לראש השנה. בספר יהושע נכתב שבני ישראל אכלו מהתבואה החדשה בארץ ישראל רק לאחר הפסח: 'ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח מצות וקלוי בעצם היום הזה'.⁹⁴ התלמוד תלה אכילה זו בהקרבת העומר ביום ט"ו בניסן, בחג הראשון, שאפשרה לאכול מן התבואה החדשה למחרת, ביום ט"ו בניסן: 'ממחרת הפסח אכול, מעיקרא לא אכול, דאקריבו עומר והדר אכלי'.⁹⁵ אבן עזרא עמד על כך שהמקבילה בספר במדבר מלמדת שלמחרת הפסח הוא למחרת י"ד בניסן, יום הקרבת קרבן פסח: 'הק' [שה] רבי אברהם אבן עזרא, הא ממחרת הפסח היינו ט"ו בניסן, שהוא מחר' [ת] שחיט' [ת] הפסח הנשחט בי"ד, כדכתיב בפרש' [ת] מסעי ממחר' הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה, וזה היה בט"ו'.⁹⁶

ר' תם נחלץ להגן על מסורת חז"ל ולצורך זה הפריד, בניגוד לטעמי המקרא, בין אכילת המצות לאכילת הקלוי:⁹⁷ 'והשיב לו רבינו תם דהכי קאמ' קרא, ואכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח, כלומר מן הישן מצות, וקלי דהוא חדש אכלו בעצם היום הזה דהיינו י"ו, דאקריב עומר והדר אכול, והכי נמי אשכחן י"ו דאקרי בעצם היום הזה, כדכתיב ולחם וקלי וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה'.⁹⁸ ר"י הלך

92 נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל אביב תשל"ו, עמ' 47-66; א' קנרפוגל, סוד מאגיה ופרישות: במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א, עמ' 124.

93 ע"צ מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, עמ' 690-693; י' מאורי, 'על משמעות המונח "דברי יחיד" בפירוש ראב"ע למקרא: ליחסו של ראב"ע למדרש חז"ל', שנתון לחקר המקרא והמורשת הקדום, יג (תשס"ב), עמ' 201-215. ר' תם לא נרתע מלפרש כפשוטו של מקרא העומד בניגוד לדרשות חז"ל. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 107-108; ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' 92-93. ואולם נראה שבמקרה שלנו ההתנגשות החזיתית עם עיקר הלכתי הפריעה לר' תם.

94 יה' ה' 11.

95 בבלי, ראש השנה יג ע"א.

96 תוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו'. הדברים חוזרים בפירוש אבן עזרא על התורה, ו' כג 19 (מהדורת א' וייזר, ירושלים תשל"ו, עמ' פג-פד). בפירוש לתורה נטה אבן עזרא לקבל את דברי ר' סעדיה גאון (רס"ג) שהפסוק מכוון לאכילת תבואה ישנה: 'ועוד אמר הגאון, שמצות וקלוי היה מהישן, וזה איננו רחוק'. קביעה זו מיישבת את סתירת המקראות, ואולם היא עומדת בניגוד לסוגיית התלמוד הקובעת שאכילת עומר הארץ הייתה רק למחרת הקרבת החדש בט"ו בניסן. רס"ג סטה בכמה נושאים מסוגיות התלמוד לטובת פרשנותו המקורית. ראה: פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת מ' צוקר, ניו יורק תשמ"ד, עמ' טז-יח; א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים: מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת גן תשמ"ב, עמ' 10.

97 על דרכו של ר' תם בפירושו לאיוב נסח מחדש את מילות הפסוק ראה: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י (לעיל הערה 93), עמ' 92-93. אבן עזרא התנגד לפרשנות העומדת בסתירה לטעמי המקרא: 'אזהירך שתלך אחרי בעל הטעמים, וכל פירוש שאיננו על פירוש הטעמים לא תאבה לו, ולא תשמע אליו' (ספר מאוני לשון הקדש, ונציה ש"ו, דף קצט ע"ב); 'והכלל כי המפסיק לא היה אחריו חכם כמוהו, כי הנה ראינו בכל המקרא לא הפסיק כי אם במקום ראוי' (ספר צחות בדרוק, ונציה ש"ו, דף קצג ע"ב). על מידת ההיצמדות של אבן עזרא לכלל זה ראה: ש' קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 40-42, 90-94.

98 תוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו'. ראה גם: תוספות ישנים, יג ע"א, ד"ה 'ממחרת', עמ' טו-טז; תוספות הרא"ש, קידושין, לו ע"ב, ד"ה 'ממחרת' (מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשס"ו, עמ' שח-ש"י); תוספות על הדף, קידושין, לו ע"ב, ד"ה 'ממחרת';

בדרך דומה וטען ש'פסח' שבפסוק הוא יום טוב של חג הפסח, שחל בט"ו: 'זנר' [אה] להר"ר יצחק דקרא הכי משמע, ויהי ממחרת הפסח, דהיינו ממחרת י"ט של פסח דה"ל [דהוה ליה] י"ד.⁹⁹

שלא כרבותיו לא נרתע ר' שמשון מגישתו החתרנית של אבן עזרא, ובמהדורה השנייה מצא בירושלמי אסמכתא לשיטתו: 'ובפרק שני דחלה בירושלמי פלוגת' [א] היא דאמוראי והכי איתא התם [...] התיב רבי בון בר כהנא, הא כתיב ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח לאו ב"ו, התיב רבי אלעזר בר יוסי קמיה דר' דוסא, והכתיב ממחרת הפסח יצאו בני ישראל לאו בט"ו יצאו'.¹⁰⁰ ר' שמשון ראה את דברי אבן עזרא כחלק לגיטימי מהמשא ומתן בבית המדרש, ובחן אותם בכלים טקסטואליים בלבד. נראה שדבקו של ר' שמשון בד' אמות של הלכה וחוסר העניין שלו בורמים רוחניים אחרים וחוסר מודעותו אליהם מנעו ממנו לעמוד על המשמעות הנפיצה שבדברי אבן עזרא. גישה דומה אפיינה את השתתפותו בפולמוס על אמונת הרמב"ם בתחיית המתים. בתגובה על פנייתו הנרגשת של ר' מאיר הלוי אבולעפיה טען ר' שמשון שמדובר לכל היותר בטעות בהבנת סוגיה תלמודית, שאין כל לומד נמלט ממנה.¹⁰¹

דרכי ההבאה של פירוש רש"י

בספרות התוספות תועד מספר עצום של ציטטות מפירוש רש"י. קיימת מחלוקת מחקרית בשאלת מהות הויקה בין החיבורים. אורבך טען שהבהרת סוגיות התלמוד בידי רש"י אפשרה את כתיבת התוספות,¹⁰² ואילו אברהם גרוסמן טען שפרשנות רש"י עצמה נבעה מעקרונות הלימוד של התוספות, שפותחו בישיבות אשכנז.¹⁰³ קיים הבדל בין מהדורות תוספות שניך בכינוי שניתן לפירוש רש"י. ב'תוספות

99 תוספות ישנים, יג ע"א, ד"ה 'ממחרת', עמ' טו, כ"י עמ' 83. בתוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו', קיים ניסוח שונה, ולפיו פסח הוא יום אכילת הקרבן ולא יום ההקרבה. בתוספות על הדף, קידושין, לו ע"ב, ד"ה 'ממחרת', נטען שלמושג פסח יש משמעות שונה בתורה ובנביאים.

100 תוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו'. במקומות רבים טען אבן עזרא שדברי חז"ל הסותרים את פרשנותו הם דברי יחיד. ראה: מאורי (לעיל הערה 93), עמ' 216-231. במקרה זה סיפק ר' שמשון תימוכין לאמירה זו.

101 'וסמך הרב על רוב חכמותו, ובצדו תשובתו דאגב חורפיה לא עיין בה, ועיקר מילתא דאייתא מינה ראייה שנויה בסוף פרק היה קורא, והכי איתא התם, מרגלא בפומיה דרב העוה"ב [העולם הבא] אין בו לא אכילה ולא שתיה [...] והשתא למה ליה לאיתויי קרא דויאכלו וישתו, ש"מ [שמע מינה] דיש גוף של בשר לעוה"ב וזו השכינה משביעם כאכילה ושתיה [...] ולא להשיב את הארי הגדול לאחר מיתת באתי, הרב ר' משה [...] שמענו שמעו כי נגלו לו שערי בינה, ותורה היא וללמוד אני צריך [...] השומע ישמע, וכל הרוצה להשיב יבא וישיב' (ר' מאיר אבולעפיה, 'כתאב אלרסאיל', מהדורת ד"צ הילמן, בתוך: ספר זכרון בית אהרן, בני ברק תשס"ג, עמ' פג, קא). ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 272. ראוי לציין שדברי אבן עזרא הם המקור לתורת הכבוד של חסידי אשכנז. ראה: י' דן, ר' יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 122-123, 129-128. וייתכן שהלגיטימיות של אבן עזרא נבעה גם ממעמדו בתורת הסוד האשכנזית.

102 אורבך (שם), עמ' 17, 21-22, 34.

103 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 439-450. תימוכין לגישת גרוסמן ראה: ש' יהלום, 'תנד תקועה במקום נאמן – הגרסיב ההיסטורי בדרשת הרמב"ן לראש השנה', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 115, הערה 52.

ישנים' הובא הפירוש על שם מחברו, רש"י,¹⁰⁴ ואילו בתוספות על הדף שימש הכינוי קונטרס.¹⁰⁵ אציג כמה דוגמאות להבחנה זו:

תוספות ישנים, כ"י לונדון	תוספות על הדף
למלכ' [ם], פי' רש"י משו' [ם] שלו' [ם]	למלכים, פירש בקונטרס משום שלום מלכות. ¹⁰⁷
מלכות היו כותבין. ¹⁰⁶	
רגל בפני עצמו, דאין שם סוכת עליו, כך פי'	פירש הקונטרס, רגל בפני עצמו, שאין שם חג
רש"י. ¹⁰⁸	הסוכות עליו. ¹⁰⁹
מה מעשר דאינו נפסל משנה לחברת' [ה],	מה מעש' [ר] אינו נפסל משנ' [ה] לחברתה, פירש
פי' רש"י דכתיב מקץ שלש שנים תוציא כל	בקונטרס' דכתיב מקצה שלש שנים תוציא כל
מעשר תבואתך. ¹¹⁰	מעשר תבואתך. ¹¹¹

מלאכי בית-אריה הבהיר שהמונח קונטרס בתוספות אינו מונח קודיקולוגי במשמעותו הראשונית לתיאור כתב יד המופץ בצורת קונטרסים, אלא כינוי ביבליוגרפי מושאל המפנה לפירוש רש"י. הציטטות של בעלי התוספות מלמדות שבלשון 'קונטרס' התכוונו למפרש ולא לצורת המסירה של הטקסט: 'נראה כפירוש הקונטרס ולא כערך'.¹¹² מקורו של הביטוי בלטינית, שקבצים של חמישה גיליונות נקראו בה quinternus (קונטרס). אולם אין המונח תואם את המציאות בצרפת ובגרמניה, ששם הורכבו קבצים של ארבעה גיליונות, ששםם בלטינית quaternus (קוטרס). כדי לגשר על פער זה טען בית-אריה שראשיתו של הכינוי באיטליה, שהשתמשו בה בקבצים של חמישה גיליונות, ומשם הוא חדר לאשכנז בראשית המאה העשירית.¹¹³

אביגדור אפטוביצר עמד על כך שהכינוי קונטרס לפירוש רש"י ייחודי לבעלי התוספות הצרפתים ולא היה קיים אצל חכמי המזרח, אשכנז וקטלוניה.¹¹⁴ ההקבלה שערכתי כאן מלמדת שהשימוש השיטתי בביטוי קונטרס אפיין דווקא את המהדורה המאוחרת של תוספות ר' שמשון, והיה שכיח פחות בקובצי תוספות אחרים.¹¹⁵ נראה שהתפשטות הפירוש בצרפת הפקיעה את החיבור מידי מחברו,

- 104 מובאות רש"י ב'תוספות ישנים' ראה להלן בנספח ד.
- 105 מובאות קונטרס בתוספות על הדף ראה להלן בנספח ד.
- 106 תוספות ישנים, ב ע"א, ד"ה 'למלכים', עמ' א, כ"י עמ' 78.
- 107 תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'למלכים'.
- 108 תוספות ישנים, ד ע"ב, ד"ה 'פז'ר', עמ' ה, כ"י עמ' 80.
- 109 תוספות על הדף, ד ע"ב, ד"ה 'פז'ר'.
- 110 תוספות ישנים, ה ע"ב, ד"ה 'מה מעשר', עמ' ו, כ"י עמ' 80.
- 111 תוספות על הדף, ה ע"ב, ד"ה 'מה'.
- 112 תוספות על הדף, פסחים, מו ע"א, ד"ה 'לתפלה'.
- 113 מ' בית-אריה, 'קונטרס או קוטרס: תפוצתו וכתביו של מונח ומשמעותיו הקודיקולוגיות', מחקרי תלמוד ג, א (תשס"ה), עמ' 67-79.
- 114 א' אפטוביצר, 'לתולדות פירוש רש"י לתלמוד', י"ל מימון (עורך), ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' שכא.
- 115 מובאות רש"י וקונטרס בתוספות על הדף לתלמוד ראה להלן בנספח ה.

רש"י, ועשתה אותו לחלק מקונטרס לוויה קבוע של לומד הסוגיה התלמודית.¹¹⁶ מציאות זו באה לידי ביטוי לשוני בשעת כתיבת המהדורה השנייה של תוספות שני, שהפירוש הסטנדרטי המוכר כונה בהן קונטרס.

סיווג קובצי תוספות שני למסכתות אחרות

ר' שמשון כתב תוספות לרוב מסכתות התלמוד. מלבד הקבצים לראש השנה השתמרו בידינו תוספות שלו לשש מסכתות נוספות וכן פירושים למשנה לסדרים זרעים וטהרות. תוספות שני לפסחים, כתובות ועבודה זרה נדפסו כקבצים בפני עצמם, והתוספות הנדפסות על דף התלמוד לסוכה, מנחות ובכורות הן מר' שמשון.¹¹⁷ על סמך הפניות פנימיות בין הקבצים וסימנים נוספים קבע אורבך את סדר כתיבת התוספות למסכתות. בדבריי עמדתי על שלושה מאפיינים של המהדורה הראשונה: הזכרת פירוש רש"י בשמו ולא בכינוי קונטרס, ציון שמו של הרב, הוא ר"י, ומיעוט השימוש בירושלמי.¹¹⁸ יש לבחון עתה אם המאפיינים הללו תואמים את מסקנות מחקריו של אורבך. אם קיימת התאמה בין דרכי הסיווג יהיה בכך אישוש נוסף לדרכי העיון שנקטתי.

פירוש המשנה

בפירוש המשנה הרבה ר' שמשון להפנות לתוספותיו, ואילו הפניות הפוכות קיימות במקומות מעטים בלבד. כמו כן בספר מצוות גדול¹¹⁹ צוטט פירוש המשנה כחיבור המייצג את סוף דעתו: 'אמנם חזר בו רבינו שמשון בסוף ימיו ופירש בפירוש זרעים'.¹¹⁹ על פי נתונים אלו קבע אורבך שר' שמשון חיבר את

116 עמנואל איתר קונטרס אשכנזי של תלמיד מראשוני בעלי התוספות ששילב את דברי רבו בהעתקה של פירוש ר' חננאל. על פי המתועד באור זרוע' גם ר' תם שילב את פרשנותו העצמית בהעתקה של ר' חננאל. ראה: עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 43-44. מקבילה לאור זרוע' קיימת בתוספות שני לכתובות: 'גם ר"ת כתב בפירושי ר"ח שלו' (מט ע"ב, ד"ה הוא [מהדורת לים (לעיל הערה 9), עמ' קכ]). ייתכן שהשילוב של פירוש רש"י ומקורות נוספים במחברת הלומד יצר את הכינוי קונטרס. כאמור הקונטרס של ראשוני בעלי התוספות נבנה על דברי ר' חננאל. רק בתקופה מאוחרת הפך רש"י לתשתית הקונטרס, ורק אז יכול היה הקונטרס להפוך לכינוי המושאל לפירוש רש"י. ראוי לציין שבפרק ערבי פסחים קיימות הפניות קונטרס המכוונות לרשב"ם המפרש המקובל של הפרק. השווה לדוגמה: תוספות פרק, פסחים, קב ע"ב, ד"ה והא יום, ירושלים תשנ"ב, עמ' צה = רשב"ם, פסחים, קב ע"ב, ד"ה דאית ליה. על קונטרסי התלמידים ראה: גרוסמן (לעיל הערה 103), עמ' 42; ש' שוורצפוקס, 'ראשית דרכו של רש"י, שטיינפלד (לעיל הערה 26), עמ' 182. תופעה זו שפירוש רש"י כולל גרעין מקורי בלבד, ושנוספו עליו תוספות רבות, ידועה מפירוש רש"י לתורה. ראה: א' טויטו, 'גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 236-238.

117 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 278-298, 611-612, 663-665, 667-670. הרשימה אצל סולוביצ'ק, היין (לעיל הערה 1), עמ' 119 חסרה.

118 במסכת ראש השנה יש 33 דפי תלמוד במהדורה הנדפסת. כאמור במהדורה הראשונה של תוספות שני למסכת יש 10 מובאות מן הירושלמי, ובמהדורה השנייה – 30. ניתן לטעון באמון גם שקובץ תוספות שיש בו בממוצע מובאה אחת מן הירושלמי בכל דף תלמוד הרבה להיעזר במקור זה, וקובץ שיש בו בממוצע מובאה אחת לשלושה דפים מיעט להשתמש בירושלמי.

119 סמ"ג, מצוות עשה כז (מהדורת א' שלזינגר, ירושלים תשנ"ה, עמ' קח).

פירוש המשנה לאחר שכתב את רוב תוספותיו.¹²⁰ אמות המידה שבידי מחזקות מסקנה זו: הירושלמי שב ונזכר בפירוש לכל משנה ומשנה,¹²¹ פירושי רש"י כונו בפירוש המשנה קונטרס,¹²² ופרשנות ר"י הובאה בצורה אנונימית.¹²³

סוכה. התוספות על הדף למסכת סוכה חופפות במספר נושאים את פירוש המשנה של ר' שמשון, ויש הפניות הדדיות בין החיבורים. יש בתוספות אלו הפניות גם לקובצי שנין למסכתות אחרות. על סמך נתונים אלו ובהתחשב ברמת העריכה הגבוהה קבע אורבך שהתוספות על הדף לסוכה הן מהדורה שנייה ומאוחרת של תוספות שנין.¹²⁴ מסקנתו תואמת את הממצא העולה על פי שלושת סימני ההיכר שקבעתי: בתוספות לסוכה יש הפניות רבות לתלמוד הירושלמי,¹²⁵ שמו של ר"י לא נזכר בהן לא ברמז ולא במפורש,¹²⁶ וההפניות לפירוש רש"י הן בכינוי קונטרס.¹²⁷

מנחות. אורבך עמד על ההקבלה הקיימת במספר נושאים בין התוספות למנחות לבין פירוש המשנה של ר' שמשון וקובצי התוספות שלו למסכתות אחרות. לדבריו הדיונים בפירוש המשנה מפותחים יותר מהמקבילות בתוספות מנחות, ואף יש בפירוש המשנה הפניה לתוספות מנחות. על סמך נתונים אלו הקדים אורבך את תוספות מנחות לפירוש המשנה.¹²⁸ בדיקת הקובץ על פי אמות המידה שהגדרתי מלמדת שבתוספות למנחות נעשה שימוש במונח קונטרס.¹²⁹ באשר לאזכור שמו של ר"י יש להבחין בין חלקו הגדול של פרק 'הקומץ רבה', שמרבית הדיונים נחתמו בו בכינוי הקבוע של ר"י, מ"ר,¹³⁰ לבין שאר המסכת, ששמו של ר"י הועלה בה לחלוטין.¹³¹ ראוי לציין שכדי להסיר את הביטוי מ"ר בסיום הפסקה – להבדיל מאזכורי ר"י המשולבים במהלך הדיון – אין צורך בפעולת עריכה משמעותית.¹³² לכן ייתכן שהסרת הכינוי מ"ר נעשתה באחד משלבי ההעתקה והמסירה המאוחרים של

120 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 298.

121 שם, עמ' 302-303.

122 שם, עמ' 306. בבדיקה באמצעות פרויקט השו"ת נמצאו שש הפניות לרש"י, חמש לר' שלמה, ו-74 הפניות לקונטרס.

123 אורבך (שם), עמ' 306-307.

124 שם, עמ' 288, 611-612. אורבך טען שהתוספות לסוכה מאוחרות מפירוש המשנה, וזאת על סמך עריכתן הקפדנית. לדעתי קיומן של הפניות הדדיות אינו מאפשר לקבוע סדר זמנים בין המקורות. בכל מקרה התוספות לסוכה נמנות עם היצירות מאוחרות של ר' שמשון, וזאת הנקודה הרלוונטית לענייני.

125 בתוספות סוכה קיימות 48 מובאות מן הירושלמי. ראה להלן בנספח ו. ובמסכת זו 55 דפים

126 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 612.

127 הכינוי קונטרס חוזר ברוב המוחלט של אזכורי רש"י בתוספות על הדף לסוכה. ראה להלן בנספח ו.

128 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 297, 663-665.

129 ציטטות מן הקונטרס בתוספות מנחות ראה להלן בנספח ו. וראה שם גם ניתוח המובאות המעטות של רש"י.

130 כבר עמד על כך ר' בצלאל אשכנזי: 'דבתוספות ז"ל בפ' הקומץ רבא [...] והתוספות אשר שם הם תוספות דמסיימים מ"ר בכל דיבור ודיבור והם תוספות רבינו שמשון' (שאלות ותשובות, שאלה א [ירושלים תשכ"ח] (למברג תרס"ד), דף ה ע"ד; הנוסח במהדורות ירושלים תשנ"ד, עמ' כ, משובש; ההפניה באורבך (לעיל הערה 1), עמ' 663 הערה 8, מוטעית). ראוי לציין שאף שהפרק נפתח בדף יז הסיומת מ"ר נמצאת רק החל מדף כה ע"ב ועד דף לו ע"ב, שבו מסתיים הפרק.

131 קיימות בקובץ אמירות אנונימיות רבות של ר"י. ראה: אורבך (שם), עמ' 664.

132 קיימות בקובץ זה 53 מובאות מן הירושלמי. ראה להלן בנספח ו. ובמסכת יש 109 דפים. חסרונו של סדר קודשים

הקובץ, ושמסיבה כל שהיא נשמט פרק 'הקומץ רבה' מהעריכה הסופית.¹³³ נראה אם כן שהתוספות למנחות שייכות למהדורה השנייה של תוספות שני. ייתכן שקיומו של הכינוי מ"ר באחד הפרקים מהווה אסמכתא לטענת אורבך בדבר איחורו של פירוש המשנה ביחס לתוספות למנחות.

עבודה זרה. אורבך ציין כי ביטויי המשא ומתן החי בבית המדרש נעדרים מתוספות שני לעבודה זרה,¹³⁴ אך הם קיימים בקובץ המקביל שנכתב בידי ר' אלחנן, בנו של ר"י. ההסבר לדבריו הוא שהתוספות לעבודה זרה, שלא כמו תוספות שני לפסחים וכתובות, הן מהדורה מעובדת ומאוחרת הקרובה לדרך הכתיבה של פירוש המשנה.¹³⁵ אמות המידה שקבעתי מאמתות את ההבחנה של אורבך בין הקבצים. בתוספות לעבודה זרה הפנה ר' שמשון לפירוש רש"י בכינוי קונטרס,¹³⁶ הרבה להביא מן הירושלמי,¹³⁷ והתעלם לחלוטין משמו של ר"י.¹³⁸ מנגד ר' אלחנן, שתוספותיו נכתבו לפני אביו, השתמש בכינוי רש"י¹³⁹ והרבה לצטט את רבו, הוא אביו ר"י.¹⁴⁰ עם זאת יש לציין שבתוספות ר' אלחנן, שלא כבמהדורות מוקדמות אחרות, תפס הירושלמי מקום מרכזי.¹⁴¹

בכורות. באחת הפסקאות בתוספות בכורות ניצל ר' שמשון מובאה ממשנת חלה כדי לפתח דיון במשנה כולה: 'דתנן במסכת חלה [...] ואגב גררא אפרש תחלה המשנה'.¹⁴² אורבך שיער שדיון זה נבע מכך שהתוספות לבכורות חוברו לפני פירוש המשנה, כאשר עדיין לא הייתה לר' שמשון בימה מתאימה לפרסום פרשנותו לסדר זרעים.¹⁴³ בבחינה של התוספות לבכורות לפי הכללים שקבעתי נמצא שנותרו בהן סימני שייכות למהדורה המוקדמת, ויש בכך כדי לחזק את טענת אורבך. הכינוי

בתלמוד הירושלמי מצמצם את היכולת להיעזר בחיבור בתוספות למנחות. ולכן לא ניתן לייחס משמעות למספר מובאות הירושלמי בהשוואה לקבצים מסדרים אחרים.

133 סביר יותר להניח שמעתיק השמיט פרט ביבליוגרפי שלא פגע ברצף המשא ומתן בתוספות, מאשר לשער שסופר מאוחר הוסיף מדעתו את הכינוי מ"ר. על השמטת מ"ר בידי סופרים שלא הבינו את משמעות הביטוי ראה: סולוביץ'ק, היין (לעיל הערה 1), עמ' 118. כאמור קיימת גם אפשרות שפרק 'הקומץ רבה' שייך למהדורה שונה מזו של שאר הקובץ. דיון בשאלה אם התוספות על הדף הן קובץ אחיד ראה: אפשטיין, בקורת (לעיל הערה 9), עמ' 369-370; אורבך (שם), עמ' 651-654; ד' הלבני, 'מי חיבר את התוס' ליבמות פרק יב?', סיני, כב (תשי"ט), עמ' רכח. למעט הדפוס הראשון אין בידינו עדי נוסח של תוספות למנחות. ראה: ריצ'לר (לעיל הערה 13). ולא ניתן לבחון אפשרות זו.

134 דיון בשאלת הזיהוי של תוספות שני לעבודה זרה ראה להלן בנספח ז.

135 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 296-299.

136 על הכינוי קונטרס ראה להלן בנספח ו. כינויים אחרים חוזרים במקומות מעטים, בדרך כלל במובאה ממסכת אחרת או בהגהה בתוך הפירוש. ראה להלן שם.

137 יש 54 ציטטות מן הירושלמי. ראה להלן בנספח ו. הקובץ שבידינו הוא ל-40 הדפים הראשונים של המסכת.

138 ר"י נזכר פעם אחת בתוספות ר' שמשון, מהדורת בלוי (לעיל הערה 62), עמ' נה.

139 אזכורי רש"י ראה להלן בנספח ו. הכינוי קונטרס נמצא פעם אחת, מהדורת קרויזר (לעיל הערה 62), עמ' צז.

140 הבאות מר"י ראה להלן בנספח ו.

141 ראה להלן בנספח ו. עמדתי לעיל בהערה 62 על ספק בירושלמי בתוספות ר' אלחנן שבא על פתרונו בתוספות ר' שמשון. התחבטות זו נגעה לירושלמי ממסכת אחרת (ברכות). באשר לעבודה זרה, המסכת הנלמדת, לא ניכר פער בין הקבצים. על מאמציו של ר"י להשיג ירושלמי עבודה זרה ראה לעיל סמוך להערה 53.

142 תוספות על הדף, בכורות, כז ע"ב, ד"ה ו'כי'. דיון מקיף נוסף בענייני חלה ראה: תוספות על הדף, בכורות, כז ע"א, ד"ה 'פסק'.

143 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 669, וראה שם גם עמ' 287.

השכיח לפירוש רש"י בתוספות בכורות הוא קונטרס,¹⁴⁴ אולם גם ראשי התיבות רש"י חוזרים במספר מקומות.¹⁴⁵ כמו כן קיימות בתוספות אלה קביעות של ר"י שהובאו בצורה אנונימית,¹⁴⁶ אבל יש גם עשרות הפניות מפורשות אל דבריו.¹⁴⁷ קיים בידינו קובץ נוסף של תוספות שנוץ לבכורות המוגדר בכ"י לונדון: 'קיצור משטת שנוץ שקיצר הרב יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך ז"ל'.¹⁴⁸ בקובץ זה, בדומה לתוספות על הדף, שרדו מאפיינים של המהדורה המוקדמת.¹⁴⁹

פסחים. אורבך טען שחיבורן של תוספות שנוץ לפסחים קדם לכתיבת הפירוש למסכתות זרעים וטהרות במשנה. הוא נסמך בקביעה זו על היעדר התייחסות בתוספות פסחים לפירוש המשנה, ומנגד על כמה הפניות בפירוש המשנה לתוספות פסחים.¹⁵⁰ על פי הכללים שהגדרתי יש בתוספות פסחים סימני שייכות למהדורה הראשונה, ואלו מחזקים את טענתו של אורבך. ר' שמשון התייחס לרבו בתוספות אלה בכינוי רי וחזר על כך בכל דיון ודיון;¹⁵¹ אף הכינוי רש"י מופיע תדיר בתוספות פסחים,¹⁵² אם כי קיימות גם הפניות רבות לקונטרס;¹⁵³ ומספר המובאות מן הירושלמי מועט באופן יחסי.¹⁵⁴ נמצאים בידינו שרידי גניזה ממהדורה ארוכה של תוספות ר' שמשון לפסחים שנדפסו בידי

144 בתוספות לבכורות קיימות 113 הפניות לקונטרס. ראה להלן בנספח ו.

145 קיימות 18 הפניות לרש"י, ורק במיעוט המקרים מדובר בציטטה ממסכת אחרת או בחילוף נוסח בפירוש. ראה להלן בנספח ו.

146 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 668.

147 קיימות 20 עשרים מובאות ר"י. ראה להלן בנספח ו. בדיקת מובאות הירושלמי בתוספות לסדר קודשים בהשוואה לסדרים אחרים היא בעייתית, עקב חסרונן של סדר זה בירושלמי. אולם השוואה פנימית בתוך סדר קודשים בין קובצי התוספות היא בעלת משמעות. במנחות יש 53 מובאות, ואילו בבכורות 17 מובאות בלבד. גם אם נקזו את ההיקף הכפול במספר הדפים של מנחות ביחס לבכורות, עדיין קיים פער בין הקבצים, ויש בכך אינדיקציה נוספת לקדמותו של הקובץ. מובאות ירושלמי בתוספות לבכורות ראה להלן בנספח ו.

148 עמ' 78. הקובץ נמצא גם בעד הנוסח כ"י אוקספורד, בודלי Mich. 93 (נויבאואר 428/3), ושם הוא מכונה: 'קיצור משיטת שאנ"ץ' (עמ' 104). ר' יצחק הבחור היה תלמידו של ר' ברוך בר' יצחק הצרפתי מחבר 'ספר התרומה'. ראה: עמנואל (לעיל הערה 1), עמ' 109; "מ' תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 128-129. ויהיה מוטעה ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 432. המושג בחור ציין בתקופה זו את גילו הצעיר של אדם, ולא בהכרח את מצבו המשפחתי. ראה: ר' ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוויצבורג 1147-1346', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 149-150.

149 ראה להלן בנספח ו.

150 אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 287.

151 שם, עמ' 280.

152 קיימות 102 הפניות לרש"י. ראה להלן בנספח ו.

153 קיימות 125 הפניות לקונטרס. ראה להלן בנספח ו.

154 קיימות 52 מובאות ירושלמי. ראה להלן בנספח ו. הקובץ שבידינו הוא ל-97 דפים. ראוי לציין שחלק ממובאות הירושלמי הן תוספות של ר' שמשון על דברי רבו, ואינן חלק מהתוספות שנכתבו לפני ר"י בסיומת הקבועה מ"ר. ראה לדוגמה תוספות שנוץ, פסחים: מ"ר, ובירושלמי מקשה קושיא זו ומתרחצ' יד ע"ב, ד"ה 'התם פסול' [מהדורות רבינוביץ-תאומים (לעיל הערה 9), עמ' לה]; מ"ר, ומציגן בירושלמי שמקשה בענין זה' יד ע"ב, ד"ה 'ולד' [שם, עמ' לה]; 'ולא ידע ר' מאי קאמר אף לזרים... ונראה דאותם זרים היינו נכרים, וכן משמע בירושלמי' (לד ע"א, ד"ה 'טהרו' [שם, עמ' צג]); 'דתנן בהדיא בפ"ט דמסכת שביעית [...] מ"ר, ובגמרא ירושלמית מהך משנה דהכא במסכת שביעית מציגן [...] ולפי זה משמע דהוי מדאורייתא ולא כמו שפירש לעיל' (נב ע"ב, ד"ה 'עד' [שם, עמ' קלו]); מ"ר, ולא כנסן באזוני, ואני מצאתי בירושלמי בסוף פירקין' (נו ע"ב, ד"ה 'מחלוקת' [שם, עמ' קמב]); 'ופי לנו ר' [...] ואין לבי נוטה לדבריו, דלא משמע בשמעתין הכין [...] בירושלמי דייק'

יעקב ליפשיץ.¹⁵⁵ במהדורה זו הכינוי קונטרס כמעט אינו נמצא, שמו של הרב חוזר בכל עמוד, ומספר המובאות מן הירושלמי מועט.¹⁵⁶ נראה שקטעים אלו קדמו למהדורת תוספות שני לפסחים שבידינו, שהוהדרה בידי אליהו דוד רבינוביץ-תאומים.¹⁵⁷

כתובות. אורכך טען שאת התוספות לכתובות כתב ר' שמשון בראשית דרכו הספרותית. הראיה לכך היא שאין בתוספות אלה הפניות לקובצי תוספות של מסכתות אחרות, אך בתוספות למסכתות אחרות ובפירוש המשנה של ר' שמשון יש הפניות לתוספות כתובות. הקובץ אף משמר את אוירת המשא ומתן של תלמיד היושב לפני רבו בבית המדרש.¹⁵⁸ הכללים שהגדרתי מחזקים קביעה זו: הכינוי

(ע"א, ד"ה 'וגרפו' [שם, ע"א קפ]); 'אבל זה ק"ל [...] ובירושלמי דייק [...] ועוד תימה לי' (נט ע"ב, ד"ה 'עולת' [שם, ע"א קמט-קנ]). הדיבור בגוף ראשון הוא של ר' שמשון, השווה למקבילה בתוספות על הדף ו"ה 'בארבעה' שהן תוספות טוך). לעיתים לא החזיק ר"י את הירושלמי בידו וציטט מהזכרון: 'אמר לי ר' שכך ראה בירושלמי' (יג ע"א, ד"ה 'מאי' [מהדורת רבינוביץ-תאומים (שם, ע"א קט]); בסוגיה אחת נודע הירושלמי לר"י במהלך הדיון: 'תירץ ר'... ושוב מצא ר' בירושלמי' (צג ע"ב, ד"ה 'רב' [מהדורת רבינוביץ-תאומים (שם, ע"א רכז]); במקום אחר קיבל ר"י את הירושלמי מכלי שני: 'אמר לי ר' בשם ריב"א דבירושלמי מפרש' (ג ע"א, ד"ה 'מקום' [שם, ע"א קל]); בסוגיות הבאות ציטט ריב"א את הירושלמי: 'וריב"א פי'... והביא רא' מירושלמי' (לד ע"א, ד"ה 'גידולי' [שם, ע"א צג]); 'אומר ריב"א דמפרש בירושלמי' (מט ע"א, ד"ה 'חכמים' [שם, ע"א קכט]); 'בירושלמי מפרש [...] ריב"א' (סו ע"ב, ד"ה 'והא' [שם, ע"א קסה-קסו]); 'וריב"א פי' דבירושלמי משמע' (ע ע"א, ד"ה 'לאו' [שם, ע"א קעג]); 'ותירץ ריב"א... והכי משמע בהדיא בירושלמי' (פ ע"א, ד"ה 'אתה' [שם, ע"א קצד]); 'וריב"א פי' דבירושלמי' (פד ע"א, ד"ה 'אל' [שם, ע"א רז]). המקבילות בין התוספות שני לפסחים לפירוש המשנה של ר' שמשון החיבור המאוחר מצביעה על הוספה של קטעי ירושלמי, ויש בכך כדי ללמד על חסרונם של החיבור ביצירה המוקדמת. השנן בפסחים מוכיח שביעור פירות שביעית משמעו הפקרה מהתנופתא: 'זקשיא לר' מהא דתניא בתוספתא דמסכת שביעית... מי שיש לו פירות שביעית והגיע שעת הביעור... ומוציא ומניח על פתח ביתו, ואומר אחינו בית ישראל מי שצריך ליטול יטול' (נג ע"א, ד"ה 'אוכלים' [שם, ע"א קלז]). ואילו בפירוש המשנה מובאת ראייה נוספת מהירושלמי: 'יבער כדתניא בתוספתא מי שיש לו פירות שביעית והגיע זמן הביעור... ומוציא ומניח על פתח ביתו, ואומר אחינו כל בית ישראל מי שצריך ליטול יטול... ואמרין לעיל בירושל' יצחק בר רדיפא אתא ושאל לר' יאשיה, אמר ליה חמי לך תלתא רחמין ואפקר קדמיהון' (שביעית, ט ח). השווה גם: שני, פסחים, לד ע"א, ד"ה 'מחמין' (שם, ע"א צב) = פירוש המשנה, תרומות, יא ט. ר' שמשון עצמו הצהיר שדבריו בפירוש המשנה בנויים על הבנה טובה יותר של הירושלמי: "בפסחים לא כיוונו יפה, דאין עניינם לכאן, ופירוש כמו שפירשנו במקומה" (תרומות, ט ד) דבריו מכוונים למקבילה בין שני, פסחים, לד ע"א, ד"ה סהרו. ופירוש המשנה, בכורים, ב ב.

155 ליפשיץ (לעיל הערה 39), ע"א 16-20, יז-צח. קיימות השערות נוספות ביחס למקור הקטעים ראה: אורכך (לעיל הערה 1), ע"א 608, הערה 46. מ"י בלוי, ספר הבתים על הרמב"ם, ניו יורק תשל"ט, ע"א של. אולם ההשוואה השיטתית של ליפשיץ משכנעת, ובכל מקרה מוסכם על כולם שתוספות אלו נכתבו בפני הר"י.

156 הכינוי רש"י חוזר ב-32 מקומות, קונטרס בשלוש מקומות בלבד, וגם הירושלמי בשלושה מקומות בלבד. ראה להלן בנספח 1. השתמר בידינו שריד נוסף ממהדורה ארוכה לשלושה דפים ממסכת פסחים. ראה: גאטעסמאן (לעיל, הערה 26), ע"א לא-נא. בקטע זה הכינויים רש"י וקונטרס מתגוונים בתדירות זהה, וגם ההפניות לירושלמי מרובות. ראה להלן בנספח 1. ראוי לציין שבמהדורת ליפשיץ הכתיב הוא: קונטרס, קונטרס, ואילו במהדורת גאטעסמאן כתוב: קו, קונ, וייתכן שהקטעים שייכים לרבדים נפרדים של הפירוש.

157 דיון בשאלת סדר הומנים של המהדורות ראה: ליפשיץ (לעיל הערה 39), ע"א 19-20; גאטעסמאן (לעיל, הערה 26), ע"א לב, מו, הערה 140.

158 אורכך (לעיל הערה 1), ע"א 289.

רש"י חוזר במקומות רבים, אם כי גם המונח קונטרס אינו נדיר,¹⁵⁹ ההפניות לירושלמי מועטות,¹⁶⁰ וכינויי הרב חוזרים בדיונים רבים.¹⁶¹

התפתחות החשיבה ההלכתית

הצטרפות נשים למניין

במסכת פסחים קיימת מחלוקת בשאלה אם העומדים מחוץ לחדר שמתקיים בו מניין יוצאים ידי חובתם: 'מן האגף ולחוץ כלחוץ [...] אמר רב יהודה אמר רב וכן לתפלה, ופליגא דריב"ל [דר' יהושע בן לוי] דא"ר [דאמר ר'] יהושע בן לוי אפילו מחיצה של ברזל אינה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים'.¹⁶² באשכנז בימי הביניים הייתה עזרת הנשים חדר נפרד לצדו בית הכנסת.¹⁶³ לאור המחלוקת במסכת פסחים נדונה ב'תוספות ישנים' השאלה אם נשות הקהילה יוצאות ידי חובת תפילה בציבור. בעלי התוספות קבעו שלדעת רב הנשים אינן יוצאות ידי חובתן, אולם ההלכה נפסקה כר' יהושע בן לוי, שכן הסוגיה התלמודית במסכת סוטה הביאה רק את עמדתו: 'והני נשי דידן שהן בחדר אחר בפני עצמן וש"צ [שליח ציבור] בב"ה [בבית הכנסת] דה"ל בית אחר לגבייהו, לדברי רב לא הוו יוצאות י"ח [ידי חובתן], ומי [הו] כריב"ל ק"ל [קיימא לן] דכיון דיש י' בב"ה כל השומעי' בין בפנים בין מבחוץ יוצאי', ואפי' מבחוץ מחיצה של ברזל אינ' מפסקת, והכי משמ' [ע] דהלכה כריב"ל מדקא מייתי תלמודא ראי' [ה] בסוטה פ' אלו נאמרים'.¹⁶⁴ הדיון בתוספות מלמד כי נשים בצרפת במאה השתים עשרה הקפידו להשתתף בתפילה בציבור.¹⁶⁵ בעלי התוספות יכלו לראות בדפוס התנהגות זה ריטואל

159 מהדורת ליס [לעיל הערה 9] בנויה על שני כתבי יד. העד הראשון מועתק עד דף יט מדפי המסכת, והעד השני מדף יט עד דף ק. ולכן מספור העמודים במהדורה חוזר על עצמו. כתב היד הראשון מועתק עד עמ' נה של המהדורה, ולאחר מכן מתחילה העתקת העד השני במספור עמודים חדש. בכתב היד הראשון 17 מובאות קונטרס ו-21 ציטטות מרש"י, ובכתב היד השני 120 מובאות קונטרס ו-79 ציטטות מרש"י. ראה להלן בנספח ו. ליס טען במבוא למהדורתו שר' שמשון השתמש על פי רוב בביטוי רש"י (שם, עמ' 3). כאמור במסכת כתובות עצמה הביטוי רש"י שכיה, אבל כך גם הכינוי קונטרס.

160 לפי המפתח של תוספות שנץ, כתובות (מהדורת ליס [לעיל הערה 9]), קיימות בקובץ 42 מובאות ירושלמי, והקובץ דן ב-100 דפי תלמוד.

161 בכתב היד הראשון ר' יצחק מדמפייר כונה ר"י ב-32 מקומות, ואילו ההפניה לרב באופן סתמי חוזרת ב-11 מקומות בלבד; בכתב היד השני יש הפניה לרב ב-318 מקומות, ואילו הכינוי ר"י חוזר פעמיים בלבד. ראה להלן בנספח ו. ייתכן שהעד הראשון מעובד יותר, וכך הרב ממחברת הלימוד קיבל את שמו. הפניות מפורשות לר"י בתוספות שנץ ראה לעיל בהערות 39, 41.

162 בבלי, פסחים פה ע"ב.

163 א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 314, 320, וביבליוגרפיה המצוטטת שם; ד' שפרבר, הנשים המפללות לעצמן: תפילת נשים ועולמן התרבותי בראי האמנות היהודית, ירושלים תשס"ב, עמ' 5-9; ב' הר"שפי, 'נשים בקיום מצוות בשנים 1050-1350 בין הלכה למנהג', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 173-181. ראה גם: תוספות פרץ, פסחים, קא ע"א, ד"ה דאכלו [לעיל הערה 116], עמ' פט.

164 תוספות ישנים, כו ע"ב, ד"ה הדיה, עמ' מ-מא, כ"י עמ' 93.

165 עדויות נוספות לתפילת נשים בבית הכנסת בימי הביניים גם בימות החול ראה: גרוסמן (לעיל הערה 163),

נשי חסר חשיבות הלכתית, אולם הם נתנו גיבוי למגמה זו ודנו בכובד ראש בשאלה כיצד הנשים יוצאות ידי חובת מניין.

בתוספות על הדף קיימת התפתחות נוספת במגמה זו. יעקב כ"ץ עמד על הנוהל הייחודי של הקהילה האשכנזית שלפיו עצם קיומו של מנהג מאשר את אמתותו, והמנהג – בדומה לטקסט כתוב – הוא מקור מחיבב.¹⁶⁶ ב'תוספות ישנים' אושרה ההתנהגות הנשית על סמך טקסט כתוב ממסכת סוטה.¹⁶⁷ בתוספות על הדף נעשה צעד נוסף ונטען שעצם מנהגן של הנשים להתפלל במניין בחדר הנפרד הוא הראיה לכך שמחיצה אינה מונעת את ההצטרפות למניין: 'כרבי יהושע בן לוי, וכוותיה קיימא לן, דהא הני נשי קיימי לחודיהו, כדמוכח בסוטה בפרק ואלו נאמרין'.¹⁶⁸ לא רק מנהגם של גברים לומדי תלמוד נחשב מייצג אמת הלכית אלא גם התנהלותן של נשים.¹⁶⁹ חילופי המהדורות מאפשרים לנו לעמוד על שינוי בנורמת ההסתמכות על המנהג. בעוד שבמהדורה הראשונה חיפשו אישור למנהג, במהדורה השנייה עצם קיומו של המנהג היה הראיה לאמתותו.¹⁷⁰

עמ' 319-313. אפשר שהתעוררות דתית זו התפתחה על רקע תופעות מקבילות בחברה הנוצרית. ראה: שם, עמ' 308-306. שפרבר טען שנשים לא באו לבית הכנסת לתפילה בציבור. ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ז, ירושלים תשס"ג, עמ' סד-סח. אך נראה שהמקורות שלפנינו מלמדים אחרת. ראה גם: הר"ש שפי (לעיל הערה 163), עמ' 163-168.

166 י"כ"ץ, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 179-118; ראה גם: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובאנס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 78-80; ח' סולוביצקי, הלכה כלכלה ודימוי-עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 111-112.

167 חיפוש אסמכתא למנהג קיים גם בתוספות שני, כתובות, ז ע"א, ד"ה 'מתוך' (מהדורת ליס [לעיל הערה 9], עמ' יט); י ע"א, ד"ה 'אמ' (שם, עמ' כו). קובץ זה נמנה עם המהדורה המוקדמת.

168 תוספות על הדף, כו ע"ב, ד"ה 'ושמע'. בטקסט יש השמטה של וי"ו בחילוף מחמת הדומות, שהרי המובאה ממסכת סוטה אינה הראיה שנשים מתפללות לבד. הנוסח המתוקן הוא: 'דהא הני נשי קיימי לחודיהו וכדמוכח בסוטה'. על הגהה זו ראה: ר' יעקב יהושע פלק, פני יהושע, ראש השנה, כו ע"ב, ד"ה 'בא"ד א"כ' (מהדורת ד' ביטון, ירושלים תשס"ו, עמ' שט). דיון נוסף בשאלת תפילה חוץ למחיצה ראה: תוספות שני, פסחים, פה ע"ב, ד"ה 'וכן' (מהדורת רבינוביץ-תאומים [לעיל הערה 9], עמ' רי).

169 בניגוד לגישה זו הפגין ר' תם ייחס אמביוולנטי למנהגי נשים. הוא ייחס משמעות למנהג לכבות את הנר ולהדליק מחדש לכבוד שבת: 'שנשים שלנו מנהג בידם לכבות ולהדליק, ואני ראיתי בעיני ואשאלם ותאמרנה כן, ואם אינן נביאות בני נביאות הן' (ספר הישר, חלק השאלות והתשובות, סי' מח, ז [מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ה, עמ' 100]). ר' תם גם הזהיר שלא לשנות מנהגי נשים. ראה: שם, סי' מח, יא (שם, עמ' 101). אך מנגד ר' תם יצא נגד מנהג הנשים לברך לאחר הטבילה ולא לפני: 'והרב ר' יעקב והרב ר' שמשון הורו כך דמותר לפרסם ולהורות הדבר, כי חילול השם הוא, שטובלות ומעכבות עד אחר קיום המצוות, כי מה נשתנית ברכה זו מכל הברכות' (ספר הישר, חלק החידושים, סי' תו [מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 243]). ככלל יחסו של ר' תם למנהג לא היה עקבי. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 79-82. בפולמוס עם ר' משולם בשאלת ברכת נשים על נרות שבת הציג ר' תם עמדה עקרונית בדבר עליונות המנהג, ואולם ייתכן שאמירה זו עוצבה בלחץ הוויכוח. ראה: ר' ריינר, 'פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 232-233 והערה 62.

170 אליאס-בר-לבב טענה שלמנהגן של נשים יוחסה חשיבות רק במצוות הקשורות לנשים. ראה: ל' אליאס-בר-לבב, 'פסיקת הלכה על פי נשים בימי הביניים', מסכת, ו (תשס"ו), עמ' 82-85. מהדיון שלפנינו עולה שלמנהגן של נשים יוחסה חשיבות גם בשאלת יכולתו של גבר העומד חוץ למחיצה לצאת ידי חובת המניין. הסתמכות על נשים בעניין איסור כיבוס בשבת ראה: תוספות על הדף, שבת, קיא ע"א, ד"ה 'האי'.

ברכת נשים על מצוות עשה שהזמן גרמה

ב'תוספות ישנים' הובאה קביעת ר"י שנשים המקיימות מרצונן החופשי מצוות עשה שהזמן גרמן מברכות עליהן. פסיקה זו נסמכה על תגובה של האמורא העיוור רב יוסף, ששמח כאשר נפסק שסומא פטור משמירת מצוות, שכן העדיף לקיים מצוות מבחירה חופשית. ר"י הניח שקיום מצווה בהתנדבות מאפשר לברך עליה, שאם לא כן אי אפשר להבין את תגובתו של רב יוסף: 'או' הר"י [...] מ' מ"מ [מכל מקום] איכא למיפשט מההיא דהחובל דאמ' רב יוסף [...] אעבידנא יומ' [א] טבא לרבנן, דלא מיפקדנא ועבידנא, דסומא פטור מכל המצוות [...] ואי ס"ד שהפטור מן הדבר ועושהו, שאינו יכול לברך, א"כ רב יוסף לא היה מברך על שמע ושאר ברכות הרבה [...] וכי י"ט שייך למיעבד על דא [...] ועו' [ד] היה מביא ראייה [...] ומ"מ נר' לה"ר יצחק שיכולות לברך כדפי' וליכא משו' ברכה לבטלה.¹⁷¹

ההקבלה בין סומא לאישה נדחתה בתוספות על הדף. על פי הנאמר שם הסומא מברך שכן הוא מחויב מדברי חכמים במצוות, ואילו אישה, הפטורה לחלוטין, אינה מברכת. חיוב הסומא מדרבנן נובע מכך שרוב הגברים חייבים במצוות מהתורה, וכמו כן הענקת פטור מוחלט לעיוור הייתה הופכת אותו לגוי. אך נימוקים אלה אינם נוגעים לפטור החלקי של האישה, ולכן היא פטורה גם מדרבנן ממצוות התלויות בזמן: 'מיהו אין כל כך ראייה מסומא לאשה, דאע"ג [דאף על גב] דסומא פטור מדאורייתא מדרבנן מיהא חייב [...] ולפי מה שפי' דסומא חייב מדרבנן ואשה פטורה, יש ליתן טעם בדבר דהחמירו רבנן בסומא, משום דהוי מינה דבר חיובא, ועו' שלא יראה כגוי, דאי פטרת ליה בכל מצות, נמצא דאינו נוהג בתורת ישראל כלל, אבל אשה אי פטרת לה בכל מצות עשה שהזמן גרמא, יש עדיין מצות דמחייבות בה'.¹⁷²

ממקורות מקבילים עולה שההוכחה מרב יוסף ב'תוספות ישנים' היא חזרה של ר"י על דברי רבו ר' תם, וגם וההסתייגות שהועלתה בתוספות על הדף היא מעשה ידיו של ר"י:

מצאתי בתוספות חכמים הצרפתיים ז"ל שמכאן היה למד ר"ת ז"ל, שהנשים שעושות מצות עשה שהזמן גרמה נוטלות שכר ומברכות ואין בברכתן משום ברכה לבטלה, דהא רב יוסף מברך היה במצוות, דאי לאו הכי היכי קאמר עבידנא יומא טבא לרבנן, אדרבה מפסיד בברכותיו, ואמרינן [...] מאן דבעי למיהוי חסידא ליקיים מילי דברכות, והרב ר"י הוזק ז"ל הידוע בעל התוספות חלק עליו ואמר שאין זו ראייה, דאע"ג דסומא לר"י פטור מן התורה מן המצוות, מכל מקום חייב הוא מדרבנן.¹⁷³

171 תוספות ישנים, לג ע"א, ד"ה 'בני', עמ' מט, כ"י עמ' 96.

172 תוספות על הדף, לג ע"א, ד"ה 'הא'.

173 רמב"ן, קידושין, לא ע"א, ד"ה מאן (מהדורות הכהן [לעיל הערה 36], עמ' קכג-קכד). ייחוס ההסתייגות לר"י קיים גם ב'אור זרוע': 'ואומר רבינו יצחק בר שמואל זצ"ל, דאין ראייה מסומא לאשה, דאע"ג דסומא פטור מדאורייתא מדרבנן מיהא מחייב' (ר' יצחק מווינה, אור זרוע, ב, מאשר הלכות ראש השנה, סי' רסו [ירושלים תש"ע, עמ' של]). על דייקנותו של בעל 'אור זרוע' בהעתקת מקורותיו ראה: ליברמן (לעיל הערה 21), עמ' כד. במובאה מתוספות שנין האבודות לקידושין הובאה עמדת ר' תם ללא ההסתייגות של ר"י: 'מכאן מדקדק רבינו תם דנשים מברכות אבל

אם כן חילופי המהדורות משקפים לא רק הסתייגות של ר' שמשון מעמדת הר"ר רבו, אלא גם חזרה של ר"י עצמו מדברי רבו ר' תם.¹⁷⁴ כמו כן תיעדו החילופים את ההתחבטות של חכמי צרפת בשאלת ברכת הנשים על מצוות עשה שהזמן גרמן.¹⁷⁵

אסמכתא נוספת לחיובן של נשים לברך על מצוות עשה שהזמן גרמה הובאה ב'תוספות ישנים' ממנהגן של הנשים לומר קריאת שמע וברכותיה: 'ועוד מעשי' [ם] בכל יום דנשים קוראות ק"ש [קריאת שמע] בברכותיה'.¹⁷⁶ מנהג זה לא נזכר בתוספות על הדף, שכן הוא נוגד את התפיסה של מהדורה זו, שפטרה נשים מברכה. כמו בסוגיית השתתפות נשים במניין, ב'תוספות ישנים' נדון מנהג הנשים בהרחבה, ואילו בתוספות על הדף תומצת העניין במשפט קצר.¹⁷⁷ מסתבר

מצות עשה שהזמן גרמא, דאף על גב דפטרי לגמרי, דאפילו מדרבנן לא מחויבות [...] מכל מקום יכולות לברך, ואין כאן משום לא תשא את השם, ומשום מברך ברכה שאינה צריכה, דאי לאו הכי במה היה משמח רב יוסף והלא מפסיד כל הברכות כולן [...] עכ"ל שאנץ בפרק קמא דקידושין' (ר' משה מצוריק, סמ"ק מצוריק, מצווה לב, הגהה קסא [מהדורת י"י הר"ש שושנים-רוננברג, א, ירושלים תשל"ו, עמ' קן]). מקור זה גם דחה מפורשות את גישת ר"י: 'דנשים מברכות אכל מצות עשה שהזמן גרמא, דאף על גב דפטרי לגמרי, דאפילו מדרבנן לא מחויבות' (שם). נראה שקובץ זה, בדומה ל'תוספות ישנים' לראש השנה, שייך למהדורה הראשונה. כבר עמדתי על כך שהתוספות על הדף לחגיגה בנויות על תוספות ר' אלחנן שנכתבו לפני הר"י אביו, ושהן מקבילות למהדורה הראשונה של תוספות ר' שמשון. ואכן ההפניה בתוספות על הדף לחגיגה לעמדתו המקדמית של ר"י בתוספות ראש השנה קיימת רק ב'תוספות ישנים': 'זב' בתרא דר"ה פירש ר"י, דנשים דידן אם באות לעשות מצות עשה שהזמן גרמא ולברך עליהן, אין ממחין בידן אע"ג דפטורות, ולא מיקרי ברכה לבטלה' (תוספות על הדף, חגיגה, טז ע"ב, ד"ה 'לעשות'); 'נר' לה"ר יצחק שיכולות לברך כדפי', וליכא משו' ברכה לבטלה' (תוספות ישנים, ראש השנה, לג ע"א, ד"ה 'בני', עמ' מט, כ"י עמ' 96). הבאה אנונימית של הסתייגות הר"י ראה גם: תוספות רא"ש, קידושין, לא ע"א, ד"ה 'לא' (מהדורת מצגר [לעיל הערה 98], עמ' רסג-רסז). תוספות על הדף, עירובין, צו ע"א, ד"ה 'דילמא'. קבצים אלו בנויים על תוספות שני. ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 605-606. נראה שקבצים אלו, בדומה לתוספות על הדף לראש השנה, שייכים למהדורה המאוחרת.

174 על מידת הדיקה בין מובאות הר"י לעמדת רבו ר' תם ראה: אורבך (שם), עמ' 229; סולוביצ'יק, יינם (לעיל הערה 1), עמ' 24-25; א' ריינר, 'הרהורים בעקבות יינם לח' סולוביצ'יק, סידרא, כא (תשס"ו), עמ' 167-174. כ"ץ הסתייג מתפיסת אורבך שלפיה נרתע הר"י מלהתעמת עם רבו. לדבריו אורבך הסתמך על אמירות הצהרתיות, ומבדיקה של הדיונים ההלכתיים עולה תמונה שונה. ראה: כ"ץ (לעיל הערה 166), עמ' 144-145. מהמובאה שלפנינו ניתן להביא אסמכתא לשתי הגישות, ואי אפשר לקבוע בצורה שיטתית שר"י השמיע את דעת רבו. גם לר' שמשון, תלמידו המובהק של ר"י, לא היה ברור מי הוא בעל השמועה: 'זאת אשר השיב רבי' שמשון משנך לר"י אחיו וז' [...] ואני שמעתי ואני יודע אם ממורי ר"ת עצמו או ממורי רבי' הקדוש' (מרדכי, הלכות מקואות, סי' תשנ [כ"י בודפשט, הספרייה הלאומית 1, fol. עמ' 336]). ראה גם לעיל הערה 37.

175 גרוסמן טען שהנוהל של נשים לברך צבר תאוצה בעקבות פסיקתם של ר' תם ור"י, ושההסתייגות מברכת נשים נבעה מהחידה של פסיקה ספרדית לבית המדרש האשכנזי. ראה: גרוסמן (לעיל הערה 163), עמ' 310-312.

176 תוספות ישנים, לג ע"א, ד"ה 'בני', עמ' מט, כ"י עמ' 96.

177 תיאור עובדתי נוסף שנשמט במהלך חילופי המהדורות הוא עדותו של ר' שמשון על הכורמים שאינם חותכים את הייחור במהלך ההרכבה, ולכן אין צורך למנות מחדש את שנות הערלה: 'אנן השת' דק"ל דעורלה נוהג אף בח"ל, והן נוהגין להברין בכל שנה, אומ' רשב"ם שאלתי לעבדי אדמה ואמרו לי שאין פוסק' הזמורת' (תוספות ישנים, ט ע"ב, ד"ה 'אחד המברין', עמ' י, כ"י עמ' 82; מהמקבילות עולה ש'רשב"ם' הוא 'רשב"א', ר' שמשון בן אברהם, ראה לדוגמה: תוספות על הדף, קידושין, לו ע"ב, ד"ה 'כל'). תיאור זה אינו קיים בדיון המקביל בתוספות על הדף, ראש השנה, ט ע"ב, ד"ה 'מרכיב'. אורבך ראה בתיאור זה ראייה לתשומת הלב של ר' שמשון לתנאי הזמן והמקום ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 308-309. ראוי לציין כי שלא כדברי ר' שמשון לאחור ההשתרשות נותק השריג מבסיסו. ראה: סולוביצ'יק, היין (לעיל הערה 1), עמ' 63. נראה שר' שמשון הוטעה בידי הכורמים. ביקורת על נטייתו של

שחומר תיעודי רב נשמט במהלך חילופי המהדורות מסיבות של קיצור ואי התאמה לקו ההלכתי המבוקש.¹⁷⁸

שופר ולולב בשבת

התפתחות הדיון בין המהדורות באה לידי ביטוי בצרימה טקסטואלית בגוף התוספות. ב'תוספות ישנים' נדונה השאלה מדוע בזמן שבית המקדש היה קיים התירו בשבת נטילת לולב ואסרו תקיעת שופר: 'תימ' [ה] מ"ש מנטילת לולב דשרינן בזמן שבית המקדש קיים [...] וי"ל דשאני לולב דכיון דליכא איסור' [רא] אלא טלטול בעלמ' [א] [...] אבל תקיעת שופר שיש בה מעשה חכמה לא אשתרי'.¹⁷⁹ ההבחנה בין נטילת לולב, הכרוכה בטלטול בלבד, ובין ותקיעת שופר, שהיא מעין מלאכה, חוזרת בתוספות על הדף. קובץ זה הוסיף עוד תירוץ, המבוסס על ההבחנה בין ראש השנה, החל בתחילת החודש, לסוכות, החל באמצע החודש, ושזמנו ידוע לכול. התירוץ השני חותם את הדיבור והוא מובא לאחר שנדונה בתוספות על הדף שאלה אחרת לחלוטין: 'וא"ת [ואם תימא] ומאי שנא מלולב שהיה נוטל אפילו בגבולין [...] ויש לומר דשאני לולב שאינו אלא טלטול בעלמ' [...] אבל תקיעת שופר מעשה חכמה, ומיהו קשיא דלאחר חורבן הבית היקלו [...] ועוד יש לומר דבדין הוא דלולב יהיה דוחה בגבולין יותר משופר, שבראש השנה לא היה ידוע קביעות החדש אלא בירושלם, אבל יום ראשון דלולב היה ידוע בגבולין'.¹⁸⁰ הבאה שלא במקומה גם היא אחד מסימני ההיכר של הוספה מאוחרת.¹⁸¹

סיכום

במאה השלוש עשרה נסתם מעיין היצירה של בעלי התוספות. חכמי הדור התמקדו בתקופה זו בכתיבת חיבורים מסכמים ובעריכת קבצים קדומים. במקביל לירידה זו עלה ושגשג בית מדרשו של הרמב"ן בגרונה (Gerona) שבקטלוניה. ספרות החידושים של הרמב"ן ותלמידיו הגדולים הצמיחה רעיונות משפטיים מעמיקים. רבותיו של הרמב"ן, ר' נתן בר' מאיר ור' יהודה בר' יקר, נמנו עם הלומדים

אורבך לייחס ערכי תורה ועבודה לבעלי התוספות ראה: כ"ץ (לעיל הערה 166), עמ' 347. מנהגים אחרים חזרו בשתי המהדורות. נוהל התקיעות על סדר הברכות במחזורים ובישיבה ראה: תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'כשהן', עמ' כא; לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נא; תוספות על הדף, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'. המנהג להפסיק בתפילה לאמירת פיוטים תואר במפורש בתוספות על הדף, לד ע"ב, ד"ה 'לדידי', והובא בקיצור בתוספות הישנים, לד ע"ב, ד"ה 'לדידי', עמ' גג. על העדרם של מנהגים מקובצי תוספות ראה: ש' עמנואל, 'המינקת הנוצרייה בימי הביניים: הלכה והיסטוריה', ציון, עג (תשס"ח), עמ' 36–37.

178 תופעה דומה קיימת בתשובות הלכתיות שבמהדורה האחרונה והמעובדת שלהן הושמש מידע היסטורי רב עקב חוסר הרלוונטיות המשפטית שלו. ראה: ח' סולובייצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א, עמ' 50–51.

179 תוספות ישנים, כט ע"ב, ד"ה 'אבל', עמ' מה, כ"י עמ' 95.

180 תוספות על הדף, כט ע"ב, ד"ה 'אבל'. המהרש"א העיד שבקובץ המכונה אצלו 'תוספות ישנים' התירוץ נמצא במקומו. וכך גם בתוספות הרא"ש, ראש השנה, כט ע"ב, ד"ה 'י"ט' (מהדורת רביץ [לעיל הערה 86], עמ' קכט).

181 בתוספות על הדף יש הפניות לקבצים אחרים, שאינם נמצאות ב'תוספות ישנים': 'בעד נעשה דיין יש דינ' חלוקים, כמו שפי' בפרק בתרא דכתובות' (תוספות על הדף, כו ע"א, ד"ה 'דרחמנא'). ההפניה חסרה בדיון המקביל בתוספות ישנים, כו ע"א, ד"ה 'ושפטו'. ראה גם: תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'שטרי'.

בישיבתו של ר' יצחק בן אברהם, ממלא מקומו של ר"י בראשות ישיבת דמפייר. הקשר הישיר שבין בתי המדרש החשובים של צרפת ושל קטלוניה הפך את הרמב"ן לחוליה בשרשרת המסירה של בעלי התוספות.

עדותו של הרמב"ן, שהיה קרוב פיזית ורוחנית לבית המדרש של בעלי התוספות בעכו, נתנה בידינו כלים לזיהוי המהדורות של תוספות שני לראש השנה ולבירור יחסי הגומלין ביניהן. ניתוח התוספות העלה שלושה דפוסי פעולה המבדילים בין הקבצים: במהדורה הראשונה עוד נזכר במפורש שמו של ר"י, והדברים התבססו על פרשנותו; ואילו במהדורה המאוחרת נעלם שמו, ולעתים גם התעלמו מרעיונותיו. פירוש רש"י נזכר ב'תוספות ישנים' בשמו המפורש, אך בתוספות על הדף כונה קונטרס. מלבד זאת נוצר פער כמותי ואיכותי בחלקו של הירושלמי בשני הקבצים. בדבריי עמדתי על הרקע ההיסטורי לתופעות טקסטואליות אלה, וכמו כן הראיתי שניתן לסווג על פי אמות מידה אלה את מהדורות תוספות שני למסכתות נוספות.

קובצי התוספות הגיעו אלינו כשהם בנויים מרבדים היסטוריים שונים. ר' תם ור' יצחק בר' אשר (ריב"א) הנחילו את תורתם לתלמידיהם, ור"י הזקן, תלמידו של ר' תם, מסר את תוספותיו לר' שמשון משנץ ולתלמידים נוספים. בדורות שלאחר מכן נערכו הקבצים בידי ר' אליעזר מטוך (Tuchheim), ר' פרץ מקורביל (Corbeil) ור' אשר בן יחיאל (רא"ש). כפי שהראיתי במחקרי, בהרקה מכלי לכלי אבדה פרשנות הלכתית חשובה וידיעות היסטוריות בעלות משמעות. רק לימוד השוואתי של הקבצים כולם מאפשר לעמוד על טיבה המדויק של ספרות זו.¹⁸²

182 על הצורך בעדכון ספר היסוד בתחום כבר עמד י' תא-שמע, 'בעלי התוספות לפרופ' אורבך: חמישים שנה לדופעתו – קליטה וביקורת', מדעי היהדות, 41 (תשס"ב), עמ' 37-43.

נספח א

מובאות נוספות מתוספות שניץ לראש השנה

אורבך הראה שמובאות מתוספות ר' שמשון לראש השנה בספר 'ערוגת הבושם' נמצאות לפנינו בתוספות על הדף.¹⁸³ הוא הפנה לשלושה מראי מקומות. מובאה אחת נמצאת בתוספות על הדף בלבד.¹⁸⁴ מובאה אחרת אינה תואמת את התוספות על הדף, ואורבך עמד על כך.¹⁸⁵ מובאה הנוספת שציין אורבך יש הפניה סתמית לתוספות ללא אזכור ר' שמשון. ומובאה זו קיימת בתוספות על הדף.¹⁸⁶ ניתן להוסיף עוד מקבילות על אלה שציין אורבך.¹⁸⁷

אורבך ציטט מ'מנחת יהודה', כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית אוסף אורבינטי 21, עמ' 51, וטען כי יש שם מובאה מתוספות טוך שאינה נמצאת בתוספות על הדף, ומובאה מתוספות סתם שהם אצל ר' יהודה בן אליעזר בעל 'מנחת יהודה' תוספות שניץ. לדבריו מובאה זו נמצאת בתוספות על הדף, יז ע"ב, ד"ה 'שלש'.¹⁸⁸ הדיון ב'מנחת יהודה' עניינו המשמעויות השונות של המילה 'כי', ואין לכך קשר לתוספות שאליהן ציין אורבך. בכתב היד כתוב: 'ופי' התוספות פ"ק דר"ה שלשון ר"ש במסכת גיטין, משמע דלשון ר"ש דבפ"ק דר"ה עיקר הוא'. ונראה שהציטטה היא מתוספות על הדף, ג ע"א, ד"ה 'אלא': 'ובסוף המגרש פירש בקונטרס שהם לשון דהא וכן עיקר'.

אורבך גם השווה בין התוספות על הדף לפירוש המשנה של ר' שמשון.¹⁸⁹ בחלק מהמקרים קיימת הקבלה גם ל'תוספות ישנים', ואף זו ראייה לבעלותו של ר' שמשון על הדברים.¹⁹⁰ פירוש המשנה של ר' שמשון הוא חיבור מאוחר.¹⁹¹ ולכן סביר שהמהדורה המאוחרת בתוספות על הדף קרובה יותר לחיבור זה.

183 ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 614.

184 השווה: ערוגת הבושם (לעיל הערה 9), ב, עמ' 268 = תוספות על הדף, כא ע"ב, ד"ה 'על ניסן'.

185 ראה: ערוגת הבושם (שם), עמ' 283 והערה 14; ראוי לציין שב'תוספות ישנים' אין התייחסות לדף ח במסכת ראש השנה, שהנאמר בו נדון במובאה זו. אין קטוע של כתב היד (ראה: כ"י לונדון, עמ' 81), אולם ייתכן שהחיסרון היה בעד שממנו הועתק כתב היד שבידינו.

186 ראה: ערוגת הבושם (שם), א, עמ' 185-186 = תוספות על הדף, ט ע"א, ד"ה 'ורבי עקיבא'.

187 השווה: ערוגת הבושם (שם), ב, עמ' 269 = תוספות על הדף, כא ע"ב, ד"ה 'על שני' (בתוספות ישנים, כא ע"ב, ד"ה 'על ב', עמ' ל, הנוסח שונה במקצת); ערוגת הבושם (שם), ב, עמ' 269 = תוספות על דף, כא ע"ב, ד"ה 'על ניסן' (לא קיים ב'תוספות ישנים'); ערוגת הבושם (שם), ב, עמ' 270 = תוספות על הדף, כא ע"ב, ד"ה 'על ניסן' (לא קיים ב'תוספות ישנים').

188 ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 614, הערה 74.

189 ראה: אורבך (שם), עמ' 288, 614 הערה 76.

190 השווה: תוספות על הדף, ט ע"א, ד"ה 'ורבי ישמעאל' = פירוש לשביעית א, ד = תוספות ישנים, ט ע"א, ד"ה 'ור' ישמעאל', עמ' ט; תוספות על הדף, י ע"א, ד"ה 'עגל' = פירוש לפרה א, ב; תוספות על הדף, י ע"ב, ד"ה 'שלשים' = פירוש לשביעית ב, ו = תוספות ישנים, י ע"ב, ד"ה 'וצריך', עמ' יא; תוספות על הדף, יג ע"ב, ד"ה 'מתוך' = פירוש לשביעית ב, ז = תוספות ישנים, יג ע"ב, ד"ה 'מתוך', עמ' טז-יז.

191 ראה: אורבך (שם), עמ' 287-288, 298.

נספח ב

פרשנות ר"י שהובאה בשמו ב'תוספות ישנים' לראש השנה ובעילום שם בתוספות על הדף למסכת

תוספות ישנים, ב ע"א, ד"ה 'אמר', עמ' ב = תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'לשטרות'; תוספות ישנים, ד ע"א, ד"ה 'ומעשרות', עמ' ד = תוספות על הדף, ד ע"א, ד"ה 'ומעשרות'; תוספות ישנים, ד ע"ב, ד"ה 'ברכה', עמ' ה = תוספות על הדף, ד ע"ב, ד"ה 'פז'ר'; תוספות ישנים, ה ע"ב, ד"ה 'מה מעשר', עמ' ו = תוספות על הדף, ה ע"ב, ד"ה 'מה מעשר'; תוספות ישנים, ט ע"א, ד"ה 'אין', עמ' ח = תוספות על הדף, ט ע"א, ד"ה 'שהרי'; תוספות ישנים, ט ע"ב, ד"ה 'ומותר', עמ' י = תוספות על הדף, ט ע"ב, ד"ה 'ומותר'; תוספות ישנים, יא ע"א, ד"ה 'אלא', עמ' יא = תוספות על הדף, יא ע"א, ד"ה 'אלא'; תוספות ישנים, יד ע"א, ד"ה 'מה', עמ' יח = תוספות על הדף, יד ע"א, ד"ה 'מה'; תוספות ישנים, טז ע"ב, ד"ה 'וחוררים', עמ' כא = תוספות על הדף, טז ע"ב, ד"ה 'ותוקעים'; תוספות ישנים, כ ע"א, ד"ה 'הא בניסן', עמ' כח = תוספות על הדף, כ ע"א, ד"ה 'הא בניסן'; תוספות ישנים, כב ע"ב, ד"ה 'לשנא', עמ' לג = תוספות על הדף, כב ע"ב, ד"ה 'סדהא'; תוספות ישנים, כג ע"ב, ד"ה 'לשנא', עמ' לד = תוספות על הדף, כג ע"ב, ד"ה 'או'; תוספות ישנים, כד ע"ב, ד"ה 'לא', עמ' לד = תוספות על הדף, כד ע"ב, ד"ה 'לא תעשו'; תוספות ישנים, כד ע"ב, ד"ה 'והא', עמ' לד = תוספות על הדף, כד ע"ב, ד"ה 'והא'; תוספות ישנים, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצלינן', עמ' לח = תוספות על הדף, כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצלינן'; תוספות ישנים, כז ע"ב, ד"ה 'ארוך', עמ' מ = תוספות על הדף, כז ע"ב, ד"ה 'ארוך'; תוספות ישנים, כז ע"ב, ד"ה 'היה', עמ' מ = תוספות על הדף, כז ע"ב, ד"ה 'ושמע'; תוספות ישנים, לג ע"א, ד"ה 'תנ"ה', עמ' נ = תוספות על הדף, לג ע"א, ד"ה 'תניא'; תוספות ישנים, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נב = תוספות על הדף, לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'. במספר מקומות פרשנות של ר' יצחק ב'תוספות ישנים' הובאה באופן אנונימי בתוספות על הדף. ככל הנראה ר' יצחק בדיונים אלו הוא ר".

השווה: תוספות ישנים, ג ע"א, ד"ה 'אל', עמ' ג = תוספות על הדף, ג ע"א, ד"ה 'אלא'; תוספות ישנים, יג ע"א, ד"ה 'ממחרת', עמ' טו = תוספות על הדף, יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו'; תוספות ישנים, יד ע"א, ד"ה 'ולשמעין', עמ' יח = תוספות על הדף, יד ע"א, ד"ה 'והוה'. בתוספות ישנים, יג ע"ב, ד"ה 'ויצבור', עמ' יז, קיימת קביעה של ר' יצחק והיא הושמטה בדיון המקביל, תוספות על הדף, יג ע"ב, ד"ה 'ויצבור'.

נספח ג

מובאות מן הירושלמי בתוספות שנין לראש השנה

1. מובאות מן הירושלמי ב'תוספות ישנים' ומראי המקום בירושלמי
 ו ע"ב, ד"ה 'אלא', עמ' ז = ראש השנה א, א (נו ע"ג; טור 661, שו' 45); ט ע"ב, ד"ה 'אחד', עמ' י =
 ערלה א, ה (סא ע"ב; טור 335, שו' 8-7); יב ע"ב, ד"ה 'התלתן', עמ' יג = מעשרות א, ג (מח ע"ד – מט
 ע"א; טור 265, שו' 23-18); יד ע"א, ד"ה 'מה', עמ' יח = שביעית ט, א (לח ע"ד; טור 209, שו' 29-26);
 יד ע"א, ד"ה 'בצלים שמנע', עמ' יט = שביעית ב, ט (לד ע"א; טור 185, שו' 28-27); טז ע"ב, ד"ה
 'כל' – הפניה מוטעית, ראה לעיל ליד הערה 78; טז ע"ב, ד"ה 'זהמעיין', עמ' כב = ברכות ב, ג (ה ע"א;
 טור 19, שו' 32); יח ע"ב, ד"ה 'תשעה', עמ' כד = תענית ד, ו (סח ע"ג; טור 731, שו' 48-47); כד
 ע"ב, ד"ה 'ראינוהו', עמ' לה = ראש השנה ב, ח (נח ע"ב; טור 672, שו' 20-15); כז ע"ב, ד"ה 'ניקב',
 עמ' לט = ראש השנה ג, ו (נט ע"א; טור 675, שו' 46-44); לב ע"ב, ד"ה 'בשעת', עמ' מח = ראש השנה
 ד, ז (נט ע"ג; טור 679, שו' 18-14). מובאת הירושלמי היחידה שאינה חוזרת בתוספות על הדף היא
 ט ע"ב, ד"ה 'אחד', עמ' י = ערלה א, ה (סא ע"ב), והסיבה לכך היא מחלוקת עקרונית בשאלת היתר
 ערלה בחוץ לארץ (ראה: ש' יהלום, 'קובצי התוספות לקידושין בספריית הרמב"ן', סידרא [בדפוס],
 נספח: אבני הבניין של תוספות הרא"ש לקידושין).

2. מובאות מן הירושלמי בתוספות על הדף ומראי המקום בירושלמי
 ג ע"ב, ד"ה 'למנינא' = ראש השנה א, א (נו ע"ב; טור 660, שו' 12-5); ה ע"א, ד"ה 'מה' = ביכורים ב,
 ד (סה ע"א; טור 357, שו' 38-35); ו ע"ב, ד"ה 'שנה' = ראש השנה א, א (נו ע"ג; טור 661, שו' 45);
 ז ע"א, ד"ה 'מדבר' = ראש השנה א, ב (נו ע"ד; טור 664, שו' 9-3); ט ע"א, ד"ה 'ורבי עקיבא' =
 שביעית א, א (לג ע"א; טור 179, שו' 31-18); ט ע"ב, ד"ה 'ומותר' = שביעית א, א (לג ע"א – ע"ב; טור
 179, שו' 35-32); י ע"ב, ד"ה 'מדאכתי' = ראש השנה א, א (נו ע"ב; טור 660, שו' 11-7); יב ע"א, ד"ה
 'תנא' = מעשרות א, א (מח ע"ג; טור 263, שו' 15-6); ח חלה ד, ח (ס ע"א – ע"ב; טור 329, שו' 19-12);
 יב ע"ב, ד"ה 'משתבא' = ראש השנה א, א (נו ע"א; טור 664, שו' 7); יב ע"ב, ד"ה 'משתצמח' =
 מעשרות א, ג (מח ע"ד – מט ע"א; טור 265, שו' 23-18); יב ע"ב, ד"ה 'התבואה' = מעשרות א, ב (מח
 ע"ד; טור 264, שו' 19-18); א, ג (מט ע"א; טור 265, שו' 27-23); יג ע"א, ד"ה 'דאקריבו' = חלה ב, א
 (נח ע"ב; טור 318, שו' 43-29); יד ע"א, ד"ה 'בצלים הסריסים' = שביעית ב, ט (לד ע"א; טור 185, שו'
 26-25); יד ע"א, ד"ה 'ופול' = שביעית ב, ט (לד ע"א; טור 185, שו' 28-27); יד ע"א, ד"ה 'ונהג' = ראש
 השנה א, א (נו ע"א; טור 665, שו' 2-1); יד ע"ב, ד"ה 'לשביעית' = ביכורים ב, ו (סה ע"א; טור 357,
 שו' 46-44); שביעית ט, א (לח ע"ד; טור 209, שו' 25-24); ב, ט (לד ע"א; טור 185, שו' 28-27);
 ט ע"ב, ד"ה 'בנות' = דמאי א, א (כא ע"ג; טור 115, שו' 2-1); טז ע"ב, ד"ה 'כדי' – ראה לעיל הערה
 80; טז ע"ב, ד"ה 'ועיון' = ברכות ב, ג (ה ע"א; טור 19, שו' 32-28); יח ע"ב, ד"ה 'זה' = תענית ד, ו (סח
 ע"ג; טור 731, שו' 48-47); יט ע"ב, ד"ה 'אדר' = מגילה א, ד (עא ע"א; טור 745, שו' 43-38); כב ע"א,

ד"ה 'אלו' – ראה לעיל הערה 9; כב ע"ב, ד"ה 'מוליך' = ראש השנה ג, ג (נח ע"א; טור 670, שו' 9-10); כג ע"א, ד"ה 'ארבעה' = כתובות ז, י (לא ע"ד; טור 993, שו' 14); כד ע"ב, ד"ה 'ראינוהו' = ראש השנה ב, ח (נח ע"ב; טור 672, שו' 15-20); כה ע"א, ד"ה 'זיל' = ראש השנה ג, ו (נט ע"א; טור 675, שו' 50 עד עמ' 676, שו' 2); כז ע"ב, ד"ה 'ניקב' = ראש השנה ג, ו (נט ע"א; טור 675, שו' 44-48); לב ע"ב, ד"ה 'בשעת' = ראש השנה ד, ז (נט ע"ג; טור 679, שו' 14-16); לג ע"א, ד"ה 'הא רבי יהודא' = מגילה ד, ו (עה ע"ב; טור 772, שו' 41-42); מכות ב, ג (לא ע"ד; טור 1336, שו' 39-41).

נספח ד

מובאות מפירוש רש"י בתוספות שני לראש השנה

1. מובאות מרש"י ב'תוספות ישנים'

תוספות ישנים, ב ע"א, ד"ה 'אמר', עמ' א; ב ע"ב, ד"ה 'מונה', עמ' ג; ג ע"א, ד"ה 'וישמע', עמ' ג; ד ע"ב, ד"ה 'אתא', עמ' ה; ה ע"א, ד"ה 'טענין', עמ' ה; ה ע"ב, ד"ה 'מה', עמ' ו; ו ע"ב, ד"ה 'בשלמא למ'ד', עמ' ז; ו ע"ב, ד"ה 'אשה', עמ' ז; ט ע"א, ד"ה 'קציר', עמ' ח; י ע"ב, ד"ה 'וצריך', עמ' יא; יא ע"ב, ד"ה 'ומעיינות', עמ' יב; יב ע"ב, ד"ה 'התבואה', עמ' יג; יג ע"ב, ד"ה 'מתוך', עמ' טז; טז ע"א, ד"ה 'בשלמא', עמ' כ; טז ע"א, ד"ה 'תנאי', עמ' כ; יט ע"א, ד"ה 'ר' יודא', עמ' כה; יט ע"ב, ד"ה 'מוטב', עמ' כו; כ ע"א, ד"ה 'הא בניסן', עמ' כז; כ ע"ב, ד"ה 'צריך', עמ' כח; כא ע"ב, ד"ה 'תרי', עמ' כט; כא ע"ב, ד"ה 'כי משכה', עמ' ל; כא ע"ב, ד"ה 'כי חזיתו', עמ' ל; כא ע"ב, ד"ה 'על', עמ' ל; כב ע"א, ד"ה 'זאלו', עמ' ל; כב ע"ב, ד"ה 'אם אין', עמ' לא; כב ע"ב, ד"ה 'בקשו', עמ' לב; כג ע"א, ד"ה 'ולעביד', עמ' לב; כג ע"א, ד"ה 'מטעם', עמ' לב; כג ע"א, ד"ה 'ערמונים', עמ' לג; כד ע"א, ד"ה 'אבל', עמ' לד; כד ע"ב, ד"ה 'ראינוהו', עמ' לה; כה ע"א, ד"ה 'א'ל', עמ' לה; כו ע"ב, ד"ה 'של יעל פשוט', עמ' לו; כז ע"א, ד"ה 'שופר', עמ' לה; כז ע"ב, ד"ה 'ניקב', עמ' לט; כח ע"ב, ד"ה 'דקא', עמ' מג; כט ע"ב, ד"ה 'היו', עמ' מה; כט ע"ב, ד"ה 'גזירה', עמ' מו; ל ע"ב, ד"ה 'ונתקלקלו', עמ' מו; לג ע"א, ד"ה 'בני', עמ' מח; לג ע"ב, ד"ה 'שיעור', עמ' נ; לד ע"ב, ד"ה 'מט', עמ' נב. קיים חריג בודד לדרך הבאה זו: 'ומתוך פי' הקונטרס משמע שכך הי' גורס, מתעסקין בהן עד שילמדו ואפי' בשבת' (תוספות ישנים, לג ע"א, ד"ה 'תנ"ה', עמ' מט). אולי נובע הדבר מכך שאין מדובר בציטוט ישיר של פרשנות, אלא בניסיון לשחזר גרסה.

2. מובאות מן הקונטרס בתוספות על הדף

תוספות על הדף, ב ע"א, ד"ה 'לשטרות'; ב ע"א, ד"ה 'שטרי'; ב ע"ב, ד"ה 'בחדש'; ד ע"ב, ד"ה 'זאין'; ה ע"א, ד"ה 'מה'; ה ע"א, ד"ה 'אמרה'; ה ע"א, ד"ה 'שלמי'; ו ע"א, ד"ה 'אא"כ'; ו ע"ב, ד"ה 'אשה'; ז ע"ב, ד"ה 'והרי'; ח ע"א, ד"ה 'לבשו'; ח ע"ב, ד"ה 'שהחדש'; י ע"ב, ד"ה 'שלשים'; י ע"ב, ד"ה 'מכלל'; יא ע"ב, ד"ה 'יום'; יב ע"ב, ד"ה 'משתצמח'; יב ע"ב, ד"ה 'התבואה'; יב ע"ב, ד"ה 'מנהג'; יג ע"ב, ד"ה 'מתוך'; טז ע"ב, ד"ה 'שתי'; טז ע"ב, ד"ה 'בנות'; יט ע"א, ד"ה 'יהודה'; כ ע"א, ד"ה

'הא בניסן; כ ע"ב, ד"ה 'חצות'; כא ע"א, ד"ה 'כי'; כא ע"ב, ד"ה 'על שני'; כא ע"ב, ד"ה 'על ניסן'; כב ע"ב, ד"ה 'להטעות'; כג ע"א, ד"ה 'משום'; כג ע"א, ד"ה 'ערמונים'; כד ע"א, ד"ה 'אבל'; כד ע"ב, ד"ה 'ראינוהו'; כה ע"א, ד"ה 'לאורתא'; כו ע"ב, ד"ה 'של'; כז ע"א, ד"ה 'שופר'; כח ע"ב, ד"ה 'דקא'; כט ע"ב, ד"ה 'אבל'; כט ע"ב, ד"ה 'שמא'; ל ע"א, ד"ה 'אין'; ל ע"ב, ד"ה 'ונתקלקלו'; לא ע"ב, ד"ה 'רובע'; לג ע"א, ד"ה 'תניא'; לג ע"ב, ד"ה 'שיעור'; לד ע"א, ד"ה 'נעבריה'; לד ע"ב, ד"ה 'מתשעה'. קיימים אזכורים אחדים של רש"י בתוספות על הדר. ראה: ג ע"א, ד"ה 'ישמע' – מובאה זו היא מפירוש רש"י לתורה, וייתכן שחיבור זה לא כונה בידי כותב התוספות קונטרס; ח ע"א, ד"ה 'מדה' – הערת גיליון שהוסיף מהרש"א על סמך קובץ שכניה ת"י, תוספת זו קיימת במהדורות וילנה, ואינה נמצאת בדפוס ראשון, ונציה רפ"א; ט ע"א, ד"ה 'קציר של שביעית'; טו ע"ב, ד"ה 'וכי'; כב ע"ב, ד"ה 'סהדא'.

נספח ה

מובאות מרש"י ומן הקונטרס בתוספות על הדר לתלמוד

בבדיקת מובאות מפירוש רש"י בקובצי התוספות על הדר במאגר הממוחשב DBS מצאתי שההפניה השכיחה היא לקונטרס ולא לרש"י. החריגים היחידים הם תוספות בעריכה אשכנזית וקבצים הבנויים על תוספות ר' אלחנן ור' ברוך בן יצחק. אורבך עמד על כך שבתוספות סוטה האשכנזיות כתוב רש"י.¹⁹² בדיקה במאגר מלמדת שגם בתוספות על הדר ליומא קיים רק הכינוי רש"י (81 מובאות). קובץ זה הוא לר' מאיר מרוטנברג.¹⁹³ לתוספות על הדר לביצה יש מאפיין סגנוני דומה לתוספות יומא,¹⁹⁴ וגם כאן בדיקה ממוחשבת מעלה 53 הפניות לרש"י, ורק 12 מובאות מן הקונטרס. התוספות על הדר לברכות נערכו בידי עורך מאשכנז,¹⁹⁵ ובדיקה במאגר המידע מעלה שבקובץ זה יש 52 מובאות מרש"י, ו-23 מובאות מן הקונטרס. יש בנתונים אלו אסמכתא נוספת לדברי אפטוביצר.¹⁹⁶ תוספות ר' אלחנן נכתבו לפני אביו הר"י, וכמקובל במהדורה הראשונה של תוספות שניץ, שנכתבה בפני הרב, יש בהן הפניות לרש"י. העורך המאוחר של התוספות על הדר שימר מאפיין סגנוני זה של הקובץ הקדום. התוספות על הדר למסכת חגיגה בנויות על תוספות ר' אלחנן,¹⁹⁷ ובדיקה בפרויקט DBS מעלה כי יש בהן 34 הפניות לרש"י, והבאה אחת של הקונטרס.¹⁹⁸ התוספות על הדר למסכת ערכין

192 ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 689.

193 ראה: אורבך (שם), עמ' 610–611.

194 ראה: אורבך (שם), עמ' 612.

195 ראה: אורבך (שם), עמ' 601.

196 ראה: לעיל ליד הערה 114; ראה גם: אפשטיין (לעיל הערה 41), עמ' 194.

197 ראה: אורבך (שם), עמ' 619.

198 ראוי לציין שבתוספות על הדר לחגיגה יש הפניה למסכת ראש השנה: 'ובפ' בתרא דר"ה פירש ר"י, דנשים דיין אם באות לעשות מצות עשה שהזמן גרמא ולברך עליהן, אין ממחין בידן אע"ג דפטורות, ולא מיקרי ברכה לבטלה' (חגיגה, טז ע"ב, ד"ה 'לעשות'). הדברים קיימים ב'תוספות ישנים' בלבד: 'נראה להר"י יצחק שיכולות לברך כדפר',

בנויות על תוספות ר' אלחנן,¹⁹⁹ ובקובץ זה 48 ציטטות מרש"י, ורק שמונה ציטטות של הקונטרס. לתוספות על הדף לתמורה יש קווי דמיון לתוספות לערכין,²⁰⁰ ובקובץ זה ההפניות הן לרש"י בלבד (49 מובאות). התוספות על הדף לעבודה זרה בנויות על ר' אלחנן,²⁰¹ ובתוספות אלו יש 88 הפניות לרש"י, ורק 32 מובאות מן הקונטרס.²⁰² התוספות על הדף לנידה אינן בנויות על תוספות שני, אלא על ר' ברוך בר' יצחק הצרפתי, מחבר 'ספר התרומה': 'דתוס' יבמות יסד רבינו אליעזר מטו"ך ע"פ רבינו שמשון [...] ובנדה יסד ע"פ תוס' רבינו ברוך שירפנסין בעל התרומה,²⁰³ ובקובץ זה 47 ציטטות של רש"י, ורק 19 הפניות לקונטרס. במסכתות אחרות הקבצים בנויים על תוספות שני במהדורה השנייה, או שהעורך המאוחר בתוספות על הדף השתמש בביטוי העדכני קונטרס.

נספח ו

מובאות קונטרס, רש"י, ר"י וירושלמי בתוספות שני

תוספות על הדף, סוכה

קונטרס – ב ע"א, ד"ה 'דאורייתא'; ג ע"א, ד"ה 'לא'; ד ע"ב, ד"ה 'פחות'; ה ע"א, ד"ה 'יד'; ה ע"א, ד"ה 'מסגרתו'; ה ע"ב, ד"ה 'בשליש'; ו ע"א, ד"ה 'גפן' (2);²⁰⁴ ו ע"א, ד"ה 'אלא'; ו ע"ב, ד"ה 'בדורשין' (2); ז ע"א, ד"ה 'עושה'; ז ע"ב, ד"ה 'סיכך על'; ח ע"ב, ד"ה 'ריבועא'; י ע"א, ד"ה 'שלא'; י ע"א, ד"ה 'פירס'; י ע"ב, ד"ה 'עד'; י ע"ב, ד"ה 'נויי'; יא ע"ב, ד"ה 'זהכא'; יב ע"ב, ד"ה 'מהו' (2); יב ע"ב, ד"ה 'באניצי' (2); יג ע"א, ד"ה 'אפקותא' (2); יג ע"א, ד"ה 'מרריתא'; יג ע"ב, ד"ה 'ירקות' (2); יג ע"ב, ד"ה 'דלא'; יד ע"א, ד"ה 'בעתר'; יד ע"ב, ד"ה 'ומודה'; טו ע"א, ד"ה 'רבי'; טו ע"ב, ד"ה 'זהא' (3); טז ע"ב, ד"ה 'פירסו' (3); טז ע"ב, ד"ה 'כי'; יח ע"א, ד"ה 'סיכך' (5); יח ע"ב, ד"ה 'אכסדרה' (2). יט ע"א, ד"ה 'לברא'; יט ע"א, ד"ה 'לא' (2); יט ע"ב, ד"ה 'מיט'; יט ע"ב, ד"ה 'אמר' (2); כ ע"א, ד"ה 'אחת'; כ ע"ב, ד"ה 'חזיין לנוייתא'; כא ע"א, ד"ה 'ירדו'; כא ע"א, ד"ה 'והרי'; כא ע"ב, ד"ה 'שאיין'; כב ע"א, ד"ה 'קנה'; כב ע"ב, ד"ה 'כוזא'; כב ע"ב, ד"ה 'שתים' (2); כג ע"א, ד"ה 'על'; כג ע"ב, ד"ה 'דברי' (2); כה ע"א, ד"ה 'שלוחי'; כה ע"א, ד"ה 'ובלכתך'; כה ע"ב, ד"ה 'שחל'; כה ע"ב, ד"ה 'משום'; כה ע"ב, ד"ה 'חייבין'; כו ע"א, ד"ה 'חתן'; כו ע"א, ד"ה 'תרתין'; כו ע"ב, ד"ה 'נטלו'; כו ע"ב, ד"ה 'ילא' (2); כז ע"א, ד"ה 'חזר'; כז ע"א, ד"ה 'במיני'; כז ע"ב, ד"ה 'כל'; כט ע"א, ד"ה 'מנא'; כט ע"ב, ד"ה

ולכא משום ברכה לבטלה' (לג ע"א, ד"ה 'בני', עמ' מט). יש בכך כדי ללמד על הויקה בין המהדורה הראשונה של ר' שמשון לתוספות ר' אלחנן. קבצים אלו נכתבו כששני החכמים ישבו כתלמידים לפני ר"י.

199 ראה: אורבך (שם), עמ' 670.

200 ראה: אורבך (שם), עמ' 671.

201 ראה: אורבך (שם), עמ' 655.

202 על תוספות ר' אלחנן לעבודה זרה ראה לעיל ליד הערה 139.

203 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' ריא, מהדורת י' סץ, ירושלים תשל"ו, עמ' שנא.

204 המספר בסוגריים מציין את מספר המובאות כשיש יותר ממובאה אחת.

לולב; כט ע"ב, ד"ה 'נפרצו'; ל ע"ב, ד"ה 'וקרקע'; לא ע"א, ד"ה 'אבל'; לא ע"א, ד"ה 'ור'; לא ע"ב, ד"ה 'שיעור'; לב ע"א, ד"ה 'קוויץ'; לב ע"א, ד"ה 'נחלקה'; לב ע"ב, ד"ה 'צא'; לב ע"ב, ד"ה 'דולבא'; לב ע"ב, ד"ה 'האמת'; לב ע"ב, ד"ה 'תלתא'; לג ע"א, ד"ה 'נקטם'; לג ע"ב, ד"ה 'לעולם'; לג ע"ב, ד"ה 'מודה'; לד ע"א, ד"ה 'בית'; לד ע"ב, ד"ה 'נפקא'; לד ע"ב, ד"ה 'ענף'; לה ע"א, ד"ה 'ללמדך'; לה ע"ב, ד"ה 'נטלה' (4); לו ע"א, ד"ה 'הא'; לו ע"א, ד"ה 'אתרוג'; לו ע"ב, ד"ה 'מקורזלות'; לו ע"ב, ד"ה 'בשבת' (2); לו ע"ב, ד"ה 'דסיב' (2); לו ע"ב, ד"ה 'רבי'; לו ע"א, ד"ה 'דבעינא'; לו ע"א, ד"ה 'נפלי'; לו ע"ב, ד"ה 'בהודו'; לח ע"ב, ד"ה 'הלכתא'; לח ע"ב, ד"ה 'מכאן' (2); לח ע"ב, ד"ה 'שמע'; לט ע"א, ד"ה 'הלוקח'; לט ע"א, ד"ה 'שאין'; לט ע"ב, ד"ה 'בד"א' (2); מ ע"א, ד"ה 'ועצים' (3); מ ע"א, ד"ה 'ויצאו'; מ ע"ב, ד"ה 'שמא' (2); מא ע"א, ד"ה 'אי'; מב ע"א, ד"ה 'היודע'; מב ע"ב, ד"ה 'היודע'; מב ע"ב, ד"ה 'לולב'; מג ע"א, ד"ה 'לא'; מג ע"ב, ד"ה 'שלוחי' (3); מד ע"א, ד"ה 'והא' (2); מה ע"א, ד"ה 'אני'; מה ע"א, ד"ה 'מיד' (2); מה ע"א, ד"ה 'עלה'; מז ע"א, ד"ה 'שיר'; מז ע"ב, ד"ה 'כהן'; מח ע"א, ד"ה 'רגל'; מח ע"א, ד"ה 'פוחת'; מח ע"א, ד"ה 'וחורין'; מח ע"ב, ד"ה 'כמין'; מח ע"ב, ד"ה 'אחד'; מח ע"ב, ד"ה 'מנא'; מט ע"א, ד"ה 'שכל' (2); מט ע"א, ד"ה 'זיטעה'; נ ע"א, ד"ה 'ואי' (2); נא ע"א, ד"ה 'מעלין' (2); נא ע"א, ד"ה 'שעליהן'; נג ע"א, ד"ה 'אם'; נג ע"ב, ד"ה 'רבי'; נד ע"א, ד"ה 'שיר' (2); נה ע"א, ד"ה 'אתקין'; נו ע"ב, ד"ה 'בוצינא'.

רש"י – קיימים שני חריגים בלבד, במקרים שבהם ההפניה היא למהדורת ריב"ן או לפירוש רש"י למסכת אחרת, ולא לקונטרס הפירוש למסכת הגלמדת. ראה: 'והגהה היתה שהגיה הר"י יהודה בפירוש רש"י' (יג ע"ב, ד"ה 'ירקות'); 'וגם רבינו שלמה פירש פ"ב דזבחים' (נ ע"א, ד"ה 'ואי').

ירושלמי – ג ע"א, ד"ה 'בית'; ו ע"א, ד"ה 'גפן'; ו ע"ב, ד"ה 'וסוכה'; ט ע"א, ד"ה 'סוכה'; יב ע"א, ד"ה 'בפסולת'; יב ע"א, ד"ה 'חבילי'; יט ע"א, ד"ה 'לא'; יט ע"ב, ד"ה 'שאם'; כ ע"ב, ד"ה 'ראיתם'; כא ע"ב, ד"ה 'שאין'; כג ע"ב, ד"ה 'שני' (3); כו ע"ב, ד"ה 'ולא' (2); כז ע"א, ד"ה 'תשבו'; כז ע"א, ד"ה 'חזור'; כט ע"ב, ד"ה 'קפסיק'; ל ע"ב, ד"ה 'וקרקע' (2); לא ע"ב, ד"ה 'הירוק'; לא ע"ב, ד"ה 'שיעור'; לה ע"א, ד"ה 'אתיא'; לה ע"ב, ד"ה 'מאכילין'; לה ע"ב, ד"ה 'עלתה'; לה ע"ב, ד"ה 'נטלה'; לו ע"ב, ד"ה 'כדי'; לט ע"א, ד"ה 'וליתיב'; לט ע"ב, ד"ה 'בד"א'; לט ע"ב, ד"ה 'ולשביעית' (2); מ ע"ב, ד"ה 'על'; מ ע"ב, ד"ה 'שמא'; מא ע"א, ד"ה 'פירות'; מא ע"ב, ד"ה 'לא'; מד ע"א, ד"ה 'והא'; מד ע"ב, ד"ה 'כאן'; מז ע"א, ד"ה 'העושה'; מז ע"א, ד"ה 'שיר'; מז ע"א, ד"ה 'לינה'; מז ע"ב, ד"ה 'כהן'; נ ע"ב, ד"ה 'אחד'; נא ע"א, ד"ה 'כתנאי'; נב ע"א, ד"ה 'וכיון' (2); נג ע"א, ד"ה 'אשה'; נג ע"א, ד"ה 'אם'.

תוספות על הדף, מנחות

קונטרס – ב ע"א, ד"ה 'כל' (4); ב ע"ב, ד"ה 'זריקה'; ג ע"א, 'ומיעבר'; ג ע"א, ד"ה 'דהאי'; ד ע"א, ד"ה 'מאחר'; ד ע"א, ד"ה 'אשם'; ד ע"ב, ד"ה 'מכשירין'; ד ע"ב, ד"ה 'ואין'; ה ע"א, ד"ה 'שחיטה' (2); ה ע"ב, ד"ה 'ובדבר' (3); ה ע"ב, ד"ה 'כרבי'; ה ע"ב, ד"ה 'שכן'; ו ע"ב, ד"ה 'לא' (2); ו ע"ב, ד"ה 'וכל'; ו ע"ב, ד"ה 'ממקום'; ז ע"א, ד"ה 'אין' (4); ז ע"ב, ד"ה 'אלא'; ח ע"א, ד"ה 'מקטיר'; ח ע"ב, ד"ה

כלי; ח ע"ב, ד"ה 'אבל'; ט ע"א, ד"ה 'ריש' (2); י ע"א, ד"ה 'אמר' (2); י ע"ב, ד"ה 'פליט'; י ע"ב, ד"ה 'בשמאל' (2); יא ע"א, ד"ה 'מלמטה' (2); יא ע"ב, ד"ה 'כגון'; יב ע"ב, ד"ה 'הוא'; יג ע"א, ד"ה 'קמ"ל'; יג ע"ב, ד"ה 'אי'; יד ע"א, ד"ה 'הקומץ'; יד ע"א, ד"ה 'מנחת'; יד ע"ב, ד"ה 'שחיטה'; טו ע"ב, ד"ה 'אפשר'; טז ע"א, ד"ה 'בין'; טז ע"א, ד"ה 'כגון'; טז ע"ב, ד"ה 'כי'; טז ע"ב, ד"ה 'משכחת'; יט ע"א, ד"ה 'אלא'; יט ע"א, ד"ה 'ושאני'; יט ע"ב, ד"ה 'למערה'; כ ע"ב, ד"ה 'נפסל'; כא ע"א, ד"ה 'יצאו'; כא ע"ב, ד"ה 'חולין'; כא ע"ב, ד"ה 'כל'; כב ע"א, ד"ה 'שוו'; כב ע"א, ד"ה 'זהן'; כב ע"ב, ד"ה 'ורבי' (3); כג ע"א, ד"ה 'ואמר'; כג ע"א, ד"ה 'קומץ'; כג ע"ב, ד"ה 'ולא'; כג ע"ב, ד"ה 'כי'; כד ע"א, ד"ה 'צירוף' (2); כה ע"א, ד"ה 'ונשא'; כה ע"ב, ד"ה 'דמרצה' (2); כז ע"ב, ד"ה 'למעוטי' (2); כט ע"א, ד"ה 'קצו'; כט ע"ב, ד"ה 'דחטריה' (2); כט ע"ב, ד"ה 'ומאי' (2); ל ע"א, ד"ה 'שמנה'; ל ע"א, ד"ה 'ומשה'; ל ע"ב, ד"ה 'תרומת'; לא ע"א, ד"ה 'שידה'; לא ע"ב, ד"ה 'הא'; לא ע"ב, ד"ה 'שלא'; לב ע"א, ד"ה 'והאידינא'; לב ע"א, ד"ה 'דילמא'; לב ע"ב, ד"ה 'הא' (3); לב ע"ב, ד"ה 'כתבה' (3); לב ע"ב, ד"ה 'סכנה'; לג ע"א, ד"ה 'כתבה'; לג ע"א, ד"ה 'תלי'; לג ע"א, ד"ה 'הא' (2); לג ע"ב, ד"ה 'דלית'; לג ע"ב, ד"ה 'איספלידי'; לד ע"א, ד"ה 'נאמר'; לד ע"א, ד"ה 'כמה'; לד ע"א, ד"ה 'וכתבתם'; לד ע"א, ד"ה 'הקורא' (4); לה ע"א, ד"ה 'יתורא'; לה ע"ב, ד"ה 'פוק'; לה ע"ב, ד"ה 'ונוייהן'; לה ע"ב, ד"ה 'אלו'; לה ע"ב, ד"ה 'משעת'; לו ע"א, ד"ה 'לא'; לו ע"א, ד"ה 'עבירה'; לו ע"א, ד"ה 'וקשרתם'; לו ע"א, ד"ה 'רבי'; לו ע"א, ד"ה 'קבורת' (3); לו ע"א, ד"ה 'שומע' (2); לו ע"א, ד"ה 'האי'; לח ע"א, ד"ה 'התכלת' (3); לח ע"ב, ד"ה 'לרבי'; לח ע"ב, ד"ה 'לא'; לח ע"ב, ד"ה 'מירי' (2); לח ע"ב, ד"ה 'כדי'; לט ע"א, ד"ה 'קשר'; לט ע"א, ד"ה 'דאיגרום'; לט ע"א, ד"ה 'לא'; לט ע"ב, ד"ה 'ופותליהו'; לט ע"ב, ד"ה 'לבן'; לט ע"ב, ד"ה 'בגד'; מ ע"א, ד"ה 'סדין' (6); מ ע"א, ד"ה 'אמר' (2); מ ע"א, ד"ה 'וליבדקיה'; מ ע"ב, ד"ה 'שמא'; מ ע"ב, ד"ה 'ר'; מא ע"א, ד"ה 'חדא'; מא ע"א, ד"ה 'הכי'; מא ע"ב, ד"ה 'אין'; מא ע"ב, ד"ה 'ואם'; מא ע"ב, ד"ה 'בית'; מב ע"ב, ד"ה 'הקוצים'; מב ע"ב, ד"ה 'עד'; מב ע"ב, ד"ה 'וסמנים'; מב ע"ב, ד"ה 'משום'; מב ע"ב, ד"ה 'תפלין' (2); מג ע"ב, ד"ה 'בין'; מג ע"ב, ד"ה 'שואל'; מד ע"ב, ד"ה 'מנחתם'; מה ע"ב, ד"ה 'קרב'; מה ע"ב, ד"ה 'דאמר'; מה ע"א, ד"ה 'ואיוז' (2); מה ע"ב, ד"ה 'ומאי'; מה ע"ב, ד"ה 'צורת'; מה ע"א, ד"ה 'בקונטרס' (3); מה ע"ב, ד"ה 'כבשי' (2); מה ע"א, ד"ה 'וקא'; מה ע"א, ד"ה 'תדיר' (2); נ ע"א, ד"ה 'שאי'; נא ע"ב, ד"ה 'שתהא'; נב ע"א, ד"ה 'גזור'; נג ע"ב, ד"ה 'ולישקול'; נג ע"ב, ד"ה 'אין'; נד ע"ב, ד"ה 'כך'; נה ע"א, ד"ה 'במחשבה'; נה ע"ב, ד"ה 'כלל'; נה ע"ב, ד"ה 'או' (2); נו ע"א, ד"ה 'אפאה'; נו ע"א, ד"ה 'רבי'; נו ע"ב, ד"ה 'להביא'; נו ע"א, ד"ה 'לרבות'; נו ע"ב, ד"ה 'רב'; נז ע"א, ד"ה 'לוג' (2); נח ע"א, ד"ה 'חצי' (3); נח ע"ב, ד"ה 'המעלה'; נח ע"ב, ד"ה 'איכא'; נט ע"א, ד"ה 'ואימא'; נט ע"א, ד"ה 'כלי'; ס ע"א, ד"ה 'יכול'; סא ע"א, ד"ה 'ה"מ'; סא ע"ב, ד"ה 'כהן'; סא ע"ב, ד"ה 'מצינו'; סא ע"ב, ד"ה 'בישראל'; סג ע"א, ד"ה 'מספקא'; סג ע"א, ד"ה 'וכשרות'; סד ע"ב, ד"ה 'איבעית'; סד ע"ב, ד"ה 'אמר'; סד ע"ב, ד"ה 'אסיכרא'; סה ע"א, ד"ה 'מריש'; סה ע"א, ד"ה 'אחד'; סה ע"ב, ד"ה 'מה'; סו ע"ב, ד"ה 'מירוח'; סו ע"א, ד"ה 'דכתיב'; סו ע"א, ד"ה 'עובד'; סז ע"ב, ד"ה 'כדי'; סז ע"ב, ד"ה 'יצק'; סז ע"ב, ד"ה 'זבשעת'; סח ע"א, ד"ה 'קוצרים'; סט ע"ב, ד"ה 'כלי גללים'; סט ע"ב, ד"ה 'כלי אדמה'; סט ע"ב, ד"ה 'חטיין'; סט ע"ב, ד"ה 'דאמר'; ע

ע"א, ד"ה 'חזור'; ע ע"א, ד"ה 'ביצי'; ע ע"א, ד"ה 'תנא'; ע ע"ב, ד"ה 'אתיא'; ע ע"ב, ד"ה 'מאי' (2); עא ע"א, ד"ה 'מרכיבין'; עא ע"ב, ד"ה 'ונותנין'; עא ע"ב, ד"ה 'אימור'; עב ע"א, ד"ה 'כריכות'; עב ע"ב, ד"ה 'חיטין'; עג ע"א, ד"ה 'איש'; עג ע"ב, ד"ה 'אי'; עד ע"א, ד"ה 'אי'; עד ע"א, ד"ה 'ובסים'; עד ע"א, ד"ה 'לאר' (3); עה ע"א, ד"ה 'כמין'; עה ע"א, ד"ה 'אימא'; עה ע"ב, ד"ה 'חביצא'; עה ע"ב, ד"ה 'היה'; עו ע"ב, ד"ה 'שריבה'; עו ע"ב, ד"ה 'כל'; עו ע"א, ד"ה 'והשקל'; עו ע"ב, ד"ה 'והקרב' (2); עו ע"ב, ד"ה 'מאי' (2); עח ע"א, ד"ה 'אמר' (2); עח ע"א, ד"ה 'הימנו'; עט ע"א, ד"ה 'אין'; פ ע"ב, ד"ה 'וכי'; פ ע"ב, ד"ה 'אמר'; פא ע"א, ד"ה 'אם'; פא ע"ב, ד"ה 'תודה'; פב ע"ב, ד"ה 'מה'; פב ע"ב, ד"ה 'אף'; פג ע"א, ד"ה 'אף'; פג ע"א, ד"ה 'מה שלמים'; פג ע"א, ד"ה 'מה אשם' (2); פג ע"ב, ד"ה 'ושלמים' (3); פג ע"ב, ד"ה 'כל'; פד ע"א, ד"ה 'שומרי' (3); פד ע"א, ד"ה 'אלמא'; פד ע"ב, ד"ה 'כאן' (2); פה ע"א, ד"ה 'מודרמות'; פה ע"א, ד"ה 'וזורעה' (3); פו ע"א, ד"ה 'ואם'; פו ע"א, ד"ה 'שלשה' (2); פו ע"ב, ד"ה 'שוין'; פו ע"ב, ד"ה 'לא'; פו ע"ב, ד"ה 'ממנה' (2); פו ע"א, ד"ה 'הליסטיון'; פו ע"א, ד"ה 'מתוק'; פו ע"א, ד"ה 'שתי'; פו ע"ב, ד"ה 'במה'; פו ע"ב, ד"ה 'מה' (2); פט ע"ב, ד"ה 'תמיד'; צ ע"ב, ד"ה 'בן' (2); צא ע"א, ד"ה 'ואיל'; צא ע"ב, ד"ה 'דאמר'; צא ע"ב, ד"ה 'דמיית' (3); צב ע"א, ד"ה 'וכפר' (2); צב ע"א, ד"ה 'גירסא'; צג ע"א, ד"ה 'קראי'; צג ע"א, ד"ה 'לרבות' (2); צד ע"ב, ד"ה 'כמין' (3); צד ע"ב, ד"ה 'דסמכי'; צה ע"א, ד"ה 'מר'; צה ע"א, ד"ה 'שמע'; צה ע"ב, ד"ה 'לישתו'; צה ע"ב, ד"ה 'ומאי' (2); צו ע"א, ד"ה 'שאלו'; צו ע"א, ד"ה 'והאיכא'; צו ע"ב, ד"ה 'לדברי' (3); צז ע"א, ד"ה 'לא'; צז ע"ב, ד"ה 'אל' (5); צח ע"ב, ד"ה 'שאמצעי'; צט ע"א, ד"ה 'כמה'; צט ע"ב, ד"ה 'אחד' (2); צט ע"ב, ד"ה 'לא'; ק ע"א, ד"ה 'אמר'; ק ע"א, ד"ה 'מתתיא'; ק ע"א, ד"ה 'בלילה'; ק ע"ב, ד"ה 'שני'; ק ע"ב, ד"ה 'ואינו'; קא ע"א, ד"ה 'אע"ג' (2); קב ע"א, ד"ה 'לא'; קב ע"ב, ד"ה 'כשתי'; קב ע"ב, ד"ה 'הא'; קג ע"ב, ד"ה 'אי'; קג ע"ב, ד"ה 'מעשה'; קד ע"א, ד"ה 'אין'; קה ע"א, ד"ה 'למחרת'; קה ע"ב, ד"ה 'שמעינן'; קו ע"ב, ד"ה 'המעלה'; קז ע"א, ד"ה 'שמוחטין'; קז ע"א, ד"ה 'כליה'; קז ע"ב, ד"ה 'כבש'; קח ע"א, ד"ה 'המעלה' (2); קט ע"ב, ד"ה 'בתחילה' (2).

רש"י – קיימים אזכורים מועטים של רש"י במקרים שבהם ההפניה מכוונת למסכת אחרת, לתשובה הלכתית, לפירוש לתנ"ך או לגרסה חלופית לפירוש רש"י. המכנה המשותף של כינויים אלו הוא שהמובאה אינה קיימת בקונטרס הסטנדרטי המונח לפני הלומד: 'דכתיב ושרף את הפרה לעיניו כך פי' רבינו שלמה, ונראה דלא מייתי קרא אלא משום דכתיב בסיפיה ואת דמה ישרוף' (ז ע"ב, ד"ה 'מקנח'); 'ומה שפירש רבינו שלמה בפרק שני דזבחים' (ט ע"א, ד"ה 'ריש'); 'משמע לפי שיטת רש"י שאם בשלו צלול' (כא ע"א, ד"ה 'כאן' – דיבור זה הוא הוספה שאינה קיימת בדפוס ראשון, ונציה רפ"ב, ראה: א"ש קאידנאווער, ברכת הובח: חידושים, מנחות, כא ע"א, ד"ה 'תוספות'; תלמוד בבלי עוז והדר, ירושלים תשס"ו, עמ' מט; עצם הכינוי רש"י מעיד על כך); 'ור"ת ורש"י פסקו כרבא משום דהוא בתראה' (לט ע"ב, ד"ה 'ורב'); 'כמפורש ביחזקאל [...] ופירש שם רש"י' (מה ע"א, ד"ה 'מילואים'); 'ורש"י פירש ביחזקאל' (מה ע"א, ד"ה 'וכי'); 'ופי' רש"י והוא ליה למימר ירעו' (מט ע"א, ד"ה 'תלמוד' – מדובר בהגהה של 'צאן קדשים', ראה: מסורת הש"ס על הדף); 'ויש פירושים מרש"י שכתוב בהן' (נו ע"א, ד"ה 'לרבות'); 'וכן פי' רש"י בפ' בתרא דמכות' (נח ע"ב, ד"ה 'אין'); 'כך הגיה

רש"י בפירושו ולפי שאינו בכל הספרים כתבתיו' (נט ע"ב, ד"ה 'ותיהוי'); 'ורש"י פי' בתפלת השחר' (סד ע"ב, ד"ה 'ועל' – הציטטה היא מרש"י למשלי, ראה: מסורת הש"ס על הדף); 'לא כדברי פרש"י דאם נתבטל ברוב' (סז ע"א, ד"ה 'ותרומתו' – מדובר בנוסח מוטעה, בדפוס ונציה רפ"ב כתוב: 'לא כדברי המפרש דאם נתבטל ברוב'); 'כך מוגה בפירושי רש"י' (פח ע"א, ד"ה 'ומאן'); 'וכן פירש רש"י בפירושי חומש' (צד ע"א, ד"ה 'וכשהוא'); 'ובפ' בתרא דר"ה [...] פי' רש"י רובע סלע' (קז ע"ב, ד"ה 'כבש'); 'ורש"י פירש דכשר וזה לשונו הרי אלו כבעלי מומין' (קט ע"א, ד"ה 'לא' – זו תשובה של רש"י, ראה: תשובות רש"י, סי' קע [מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, עמ' 190-191]).

ירושלמי – כד ע"ב, ד"ה 'כי'; ל ע"ב, ד"ה 'רבי' (2); ל ע"ב, ד"ה 'תרומת'; לב ע"א, ד"ה 'והאידנא' (4); לב ע"א, ד"ה 'דילמא'; לב ע"ב, ד"ה 'הא' (3); לב ע"ב, ד"ה 'אסור'; לג ע"א, ד"ה 'כתבה'; לג ע"א, ד"ה 'תלי'; לג ע"ב, ד"ה 'ומאי'; לו ע"ב, ד"ה 'ושמרת'; לו ע"א, ד"ה 'שומע'; מ ע"ב, ד"ה 'משום'; מב ע"ב, ד"ה 'ואילו'; מב ע"ב, ד"ה 'תפילין'; מג ע"א, ד"ה 'ורש"י'; מג ע"ב, ד"ה 'בין'; מד ע"א, ד"ה 'כל'; נג ע"ב, ד"ה 'אין'; נד ע"א, ד"ה 'תפוח'; נד ע"ב, ד"ה 'ניטלת' (2); נד ע"ב, ד"ה 'כך'; ס ע"א, ד"ה 'מי'; סא ע"ב, ד"ה 'כהן'; סב ע"א, ד"ה 'כדי'; סד ע"ב, ד"ה 'ועל'; סה ע"ב, ד"ה 'רבי'; סז ע"ב, ד"ה 'מירוח'; סז ע"א, ד"ה 'ותרומתו' (2); ע ע"א, ד"ה 'תנא' (3); עא ע"א, ד"ה 'וכורכין'; עא ע"ב, ד"ה 'הנחל'; פח ע"א, ד"ה 'בירוצי'; פט ע"א, ד"ה 'ושיערו'; פט ע"ב, ד"ה 'תמיד'; צט ע"א, ד"ה 'מלמד' (2); ק ע"א, ד"ה 'אמר'; ק ע"א, ד"ה 'מתתא'; קג ע"א, ד"ה 'הריני'; קד ע"א, ד"ה 'מורינא'; קד ע"א, ד"ה 'והאיל'; קט ע"ב, ד"ה 'נודמן'.

תוספות שנון, עבודה זרה, מהדורת בלוי (לעיל הערה 62)

קונטרס – עמ' לג, לד, לו (2), לח, מא, מב, מד, מה, מז (3), מח, נב, נג (3), נד (2), נה (2), נו (2), נז (2), נח (2), נט, סא, סב (2), סד (5), סה (4), סז (3), עה, עז, פ, פב, פג, פה, פח (2), פט (4), צ, צב (4), צה, צו, ק (3), קא (2), קב, קד, קה, קו (2), קז, קח (2), קט, קיג, קטז, קיז (2), קכו (2), קכח, קלא, קלב, קלג (3), קלד (2), קלו.

רש"י – עמ' צג, צה, קי, קיא. 'ופר"ש' בדף מח הוא מרשב"ם, השווה: תוספות ר' אלחנן, עבודה זרה (מהדורת קרויזר [לעיל הערה 62], עמ' מח-מט).

ירושלמי – עמ' לה, לו, לז, מז (2), נא (2), נב, נד, נה, סט, ע (2), עא, עג, עז, עח, פא, פב, פז (4), צ (2), צה, קב, קג, קיב (3), קיג (3), קטז (2), קיח, קיט, קכא, קכב, קלה, קלו.

תוספות ר' אלחנן, עבודה זרה, מהדורת קרויזר (לעיל הערה 62)

רש"י – עמ' א (2), ג, ה (2), יא, יב (2), יג, יז, כב, כח, ל, לג (3), לה, לט, מב (2), מז (2), מח (3), מט, נא, נב, נג, נח (2), נט (2), ס, סא, סב (2), סז, סט, ע, עג, עה, עז, עח (2), פ (3), פא (2), פד, פט, צ, צא, צג, צה, צו, צח, קא, קב, קג (2), קד, קו (3), קז, קח, קט, קטז, קיח, קלב, קלז (2), קמז (3), קנג, קנה, קנו, קסג, קסד, קסת, קסט (2), קעג, קעז, קעז (2), קעז (4), קעט (5), קפב (2).

קפה, קפז (3), קפח, קפט, קצב, קצג (2), קצד (2), קצה, רד, רח, רט (4), רי (2), ריא (2), ריב (5), רטו (2), ריז, ריט, רכג (2), רכד, רכה, רכו (3), רכט, רלא, רלב, רלט (2), רמא, רמב (4).
 ר"י – עמ' ב, ה (3), ו (2), ח (6), ט (3), יא, יב, יג, יז (2), יז (2), יח, יט, כ (2), כא, כב, כג (3), כד (2), כה, כו (2), כז (2), כח, לה (2), לו, לז, לח (3), לט (3), מ, מא (2), מב (3), מג, מד (4), מו, מז, מט, נ, נא, נב (2), נד (3), נה, נו (2), נז (2), נח, נט (4), ס, סא, סב (3), סה, סו (2), סז (2), סח, סט, ע, עא, עד, עה, עז, עז, עט, פ (2), פא, פד (5), פה (3), פט (2), צ (3), צא (2), צב, צג (3), צד, צה (2), צו, צז (2), צח (2), צט, ק (2), קב (2), קג, קד, קה, קו, קז (2), קח (4), קט (2), קי (4), קיא (3), קיב (4), קיג, קיד, קטו (2), קטז, קיז (4), קיט (5), קכ, קכה, קכח (3), קכט (2), קלב, קלג, קלד (2), קלה (2), קלו, קלז, קלח (4), קלט, קמ (3), קמא, קמב (3), קמג (2), קמד (2), קמה (2), קמו (3), קמוז, קמט, קנ, קנא (2), קנב, קנג (2), קנה, קנח (3), קנט (2), קס (3), קסא (3), קסב, קסג (2), קסד, קסה, קסו (4), קסח (2), קע (2), קעא, קעב (4), קעג (3), קעד, קעז, קעח (3), קעט, קפ, קפא, קפג (2), קפד (2), קפה (2), קפו (3), קפז (2), קפח (4), קפט (3), קצ (7), קצא, קצב (3), קצג (2), קצד (3), קצה (3), קצו (3), קצז (5), קצט (3), רב (4), רג (5), רה (3), רו (3), רז (5), רח, רט (2), ריג, ריד, רטו, ריח (2), ריט (4), רכ (2), רכא (3), רכב (3), רכג (2), רכד, רכו (2), רכח (2), רכט, רל (2), רלב (2), רלג, רלד, רלה (2), רלו (2), רלז (2), רלח (3), רלט, רמ, רמא, רמב (2), רמג (2), רמד.
 ירושלמי – עמ' ו, ז, יג, לג, לו, מא, נח, סג, עז, עט, קו, קיג, קטז (2), קיח, קיט (2), קכב (2), קכג (2), קכד, קלג, קלד, קמח (2), קנה, קנו, קנח, קעב, קעג (2), קעד, קעה, קעח (2), קפ, קפא, קצג, קצח, רטז (2), רלא (2), רלז (2), רלח, רלט (2), רמ (3).

תוספות על הדף, בכורות

קונטרס – ב ע"א, ד"ה 'מיייתי'; ב ע"א, ד"ה 'ונותן'; ד ע"א, ד"ה 'אם'; ד ע"א, ד"ה 'דין'; ד ע"א, ד"ה 'בפטר'; ד ע"א, ד"ה 'ואהרן'; ד ע"ב, ד"ה 'ופודה'; ו ע"ב, ד"ה 'קיהפ'; ח ע"א, ד"ה 'הדולפנין'; ח ע"א, ד"ה 'תרנגולת'; ח ע"א, ד"ה 'ברדלס'; ט ע"א, ד"ה 'בליעי'; ט ע"א, ד"ה 'מאן'; ט ע"א, ד"ה 'שני'; י ע"א, ד"ה 'נבלת'; י ע"א, ד"ה 'נבלת'; י ע"א, ד"ה 'והחלב'; י ע"ב, ד"ה 'שהשוחט'; יא ע"א, ד"ה 'שהיו'; יא ע"ב, ד"ה 'דמרחינהו'; יג ע"א, ד"ה 'אם'; יג ע"ב, ד"ה 'דבר'; יג ע"ב, ד"ה 'כמ'ד'; יד ע"א, ד"ה 'קדושת'; יד ע"ב, ד"ה 'הקישן'; טז ע"א, ד"ה 'ותמורה'; טז ע"א, ד"ה 'אלא'; טז ע"א, ד"ה 'העמיד'; טז ע"ב, ד"ה 'טעמא'; יז ע"ב, ד"ה 'אפשר'; יח ע"א, ד"ה 'אדאכלת'; יט ע"א, ד"ה 'כיכר'; יט ע"ב, ד"ה 'פרה'; כא ע"א, ד"ה 'לימא'; כא ע"א, ד"ה 'תנא'; כא ע"ב, ד"ה 'אכילה'; כא ע"ב, ד"ה 'אשתבוחי'; כב ע"א, ד"ה 'וניעור'; כב ע"ב, ד"ה 'תעלה'; כג ע"א, ד"ה 'ואי'; כג ע"א, ד"ה 'טומאה'; כג ע"ב, ד"ה 'שנפל'; כה ע"א, ד"ה 'גווז'; כה ע"א, ד"ה 'שער'; כו ע"א, ד"ה 'דתנא'; כו ע"א, ד"ה 'תולש'; כו ע"א, ד"ה 'תולש'; כו ע"א, ד"ה 'תומת'; כו ע"א, ד"ה 'בריש'; כז ע"ב, ד"ה 'ולית'; כח ע"א, ד"ה 'שלא'; כח ע"א, ד"ה 'עד'; כח ע"א, ד"ה 'מפני'; כח ע"ב, ד"ה 'רביע'; כח ע"ב, ד"ה 'משום'; כט ע"א, ד"ה 'המקדש'; כט ע"ב, ד"ה 'כפועל'; לא ע"א, ד"ה 'זכולן'; לג ע"א, ד"ה 'חד'; לג ע"ב, ד"ה 'להביא'; לד ע"א, ד"ה 'ורמינהי'; לד ע"א, ד"ה 'אילימא'; לד ע"ב,

ד"ה 'שנתקווצה'; לה ע"ב, ד"ה 'וכי'; לו ע"א, ד"ה 'היאך'; לו ע"ב, ד"ה 'חזייה'; לו ע"א, ד"ה 'מה'; לח ע"א, ד"ה 'כנגד'; לח ע"ב, ד"ה 'יצא'; לט ע"ב, ד"ה 'או'; לט ע"ב, ד"ה 'כמה'; מ ע"א, ד"ה 'בפירן'; מ ע"א, ד"ה 'שנשמטה'; מ ע"ב, ד"ה 'פיר'; מג ע"א, ד"ה 'למה'; מג ע"ב, ד"ה 'בבהמה'; מג ע"ב, ד"ה 'סכי'; מד ע"א, ד"ה 'מחוי'; מד ע"א, ד"ה 'עיניו'; מד ע"ב, ד"ה 'ואין'; מד ע"ב, ד"ה 'שלא'; מד ע"ב, ד"ה 'לא'; מה ע"א, ד"ה 'בעל'; מה ע"ב, ד"ה 'הניחא'; מה ע"א, ד"ה 'והיוצא'; מה ע"א, ד"ה 'נתגירה'; מה ע"ב, ד"ה 'תיובתא'; מה ע"ב, ד"ה 'מאי'; מה ע"א, ד"ה 'דבהיותו'; מה ע"א, ד"ה 'ולא'; מה ע"ב, ד"ה 'ראשון'; מט ע"א, ד"ה 'מת'; מט ע"ב, ד"ה 'אמר'; מט ע"ב, ד"ה 'רבי'; נ ע"א, ד"ה 'דינרא'; נ ע"א, ד"ה 'דמודבנא'; נא ע"א, ד"ה 'והראיון'; נא ע"א, ד"ה 'כתב'; נא ע"א, ד"ה 'אימא'; נב ע"א, ד"ה 'והאמר'; נג ע"ב, ד"ה 'הקדש'; נד ע"א, ד"ה 'דגן'; נה ע"א, ד"ה 'שאני'; נה ע"א, ד"ה 'אין'; נה ע"ב, ד"ה 'מפצי'; נה ע"ב, ד"ה 'שמא'; נח ע"א, ד"ה 'חוק'; נח ע"א, ד"ה 'מפי'; נט ע"א, ד"ה 'אף'; נט ע"א, ד"ה 'במחשבה'; נט ע"א, ד"ה 'איתקש'; ס ע"א, ד"ה 'יצאו'.

רש"י – ב ע"ב, ד"ה 'דעיקר'; ה ע"א, ד"ה 'קוביוסטוס' (במקום אחר חולין פרש"י); טז ע"א, ד"ה 'ותמורה'; טז ע"א, ד"ה 'אלא'; טז ע"א, ד"ה 'העמיד'; טז ע"ב, ד"ה 'אין' (בפרק איהו נשך פירש"י); כו ע"א, ד"ה 'התולש' (יש פירוש מרש"י שכתוב בהם); כט ע"א, ד"ה 'היכי' (הנוסח לפי דפוס ראשון, ונציה רפ"ב: 'כן פירשי, וכן בסוף פב"ת דכתובו'); לב ע"א, ד"ה 'רבא' (2); לג ע"ב, ד"ה 'להביא'; לט ע"א, ד"ה 'שיהו' (2); מא ע"ב, ד"ה 'אי' (ויש פי' אחרים מרש"י שכתוב בהם); נ ע"ב, ד"ה 'כל' (ורש"י פירש עוד לשון אחר בקדושין); נ ע"ב, ד"ה 'מה' (בשבועות הקשה רש"י); נג ע"א, ד"ה 'ואין' (ובפ"ק דע"ז פרש"י); כט ע"ב, ד"ה 'כפועל' (בדפוס וילנה: 'ולא כמו שפירש רש"י'; דפוס ראשון: 'ולא כמו שפירש ר"ח').

ר"י – יג ע"ב, ד"ה 'דבר' (דפוס ראשון: 'ונראה לר"י'); יג ע"ב, ד"ה 'ואי'; יז ע"ב, ד"ה 'אפשר'; יט ע"א, ד"ה 'כיכד'; כב ע"א, ד"ה 'יתיב'; כז ע"א, ד"ה 'הילכך'; כז ע"א, ד"ה 'פסק'; כח ע"א, ד"ה 'שלא'; כח ע"א, ד"ה 'מפני'; כח ע"א, ד"ה 'רבי'; כט ע"א, ד"ה 'המקדש'; כט ע"א, ד"ה 'היכי אזיל'; לב ע"א, ד"ה 'רבא'; לב ע"ב, ד"ה 'פסק'; לג ע"א, ד"ה 'דתינא'; לג ע"ב, ד"ה 'להביא'; לד ע"ב, ד"ה 'עד'; מט ע"א, ד"ה 'מת ביום' (דפוס ראשון: 'וכן גורס ר"י'); נ ע"ב, ד"ה 'כל כסף קצוב'; נ ע"ב, ד"ה 'כל כסף האמור'; נא ע"ב, ד"ה 'ולא' (בדפוס וילנה: 'אבל רבי פירש'; בדפוס ראשון: 'אבל פיר').

ירושלמי – ח ע"א, ד"ה 'בנות'; י ע"ב, ד"ה 'טבלים'; טז ע"ב, ד"ה 'אין'; יט ע"ב, ד"ה 'פרה'; יט ע"ב, ד"ה 'איש'; כא ע"א, ד"ה 'תנא'; כב ע"ב, ד"ה 'תירום'; לד ע"ב, ד"ה 'שנתקווצה'; לד ע"ב, ד"ה 'ניטייבה'; לו ע"א, ד"ה 'עמד'; נד ע"א, ד"ה 'דגן'; נד ע"א, ד"ה 'ושני'; נה ע"ב, ד"ה 'שמא'; נח ע"א, ד"ה 'חוק'; נח ע"ב, ד"ה 'כשם'; נט ע"א, ד"ה 'אף'; נט ע"א, ד"ה 'במחשבה'.

קיצור תוספות שנק, בכורות, מהדורת י"ד אילן, בני ברק תשנ"ז

קונטרס – עמ' 5, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 24, 25, 26, 36, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 71, 73, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 95.

רש"י – עמ' 5, 8 (2), 10, 11, 15, 20, 28, 29, 43, 56, 61, 64, 67, 69, 73 (2), 89.

ר"י – עמ' 16, 37, 39, 59, 60, 65, 68, 75, 77.

ירושלמי – עמ' 57, 58, 93.

תוספות שניץ, פסחים, מהדורת רבינוביץ-תאומים (לעיל הערה 9)

קונטרס – עמ' ט, י, יג, יד, טו (3), יח, כג (2), כד, כט, לה, מא, מג, מו, מט, נב, נו, סג, פ, פד, צג, צד, צה, צו, ק, קב, קד, קח, קי, קיב, קיג, קטו, קטז, קיח (2), קכג (2), קכד, קכו, קכח (5), קכט (2), קל, קלז, קלח (2), קלט, קמ, קמא, קמג, קמד (2), קמה, קמז, קנא, קנז (2), קס (2), קסא (2), קסג (2), קסו, קסז, קסח (2), קעב, קעג, קעד, קעז (2), קעז, קעט, קפא, קפב, קפג, קפה (4), קפז (2), קפח, קפט, קצא, קצב, קצה, קצו, קצח (2), ר, רא, רג, רד, רה (2), רו, רח, רי (2), ריב, ריג, רטו, רטז (3), ריט, רכא, רכב (2), רכג, רכה, רכו, רכז, רכח (2), רכט, רלא.

רש"י – עמ' א (3), ב, ה, ח, יב, יג, יד, טז, יח, כב, כג, כד (2), כה (2), כז, כט, ל, לה (2), לז, לח, לט, מ (2), מא, מב (2), מג, מד (2), מז (3), מט (2), נ, נא, נב, נג, נו, נז, נח, נט (2), סד (2), סה, סו (2), עא, עב (2), עג, עה (2), עח, פ, פא (2), פג (2), פד, פט, צא, צג, צד, צה, קא, קב, קג (2), קז (2), קיב, קטז, קיט, קכ (2), קכא, קכד, קכו, קכח, קל, קלג, קמא, קמה, קמח, קנח, קסג (2), קסח, קסט, קעד, קפג, קפז, קצז, רד, רו, רכט.

ירושלמי – עמ' ז, ט, יד, יח, כז, כח, כט (2), ל (2), לג, לה (2), לו, נו, סא, סד, פ, צב, צג, צד (2), צה, צט, ק, קא, קב, קו, קיח, קכה, קכט, קל, קלא (2), קלב, קלג, קלד (2), קלז, קלז, קמב, קמט, קס, קסה, קעב, קעג, קפב (2), קפג, קפו, קצד, רו, רכ, רכא, רכו, רכט, רל, רלא, רלב, רלג.

תוספות ר' שמשון ב"ר אברהם משניץ הארוכות, פסחים, מהדורת ליפשיץ
(לעיל הערה 39)

קונטרס – עמ' כו, מה, פג.

רש"י – עמ' כו, כז, כט (2), ל (2), לד (2), לה (2), לו (2), מ (2), מה (3), מט, נה, נו, נח, סא, סח, עג (2), עד, עה, עז, עט, צ, צה, צו.
ירושלמי – עמ' לו, מז, עא.

תוספות רשב"א משניץ הארוכות, מהדורת גאטעסמאן (לעיל הערה 26)

קונטרס – עמ' מ, מא, מב, מז, מו.

רש"י – עמ' לו, מ, מג, מה, מח.

ירושלמי – עמ' לט, מ, מב, מג, מה (2), מז.

תוספות שניץ, כתובות, כתב היד הראשון, מהדורת ליס (לעיל הערה 9)

קונטרס – עמ' א, ב, ו, י, כא, לו, לז, לט, מא (2), מב (2), מה, מז (2), מט.

רש"י – עמ' י (2), יב (2), יד, טו, יח, כא, כב, כג, כו, כט, לב, לג, מ, מב, מה, מח, מט, נב (2).
 ר"י – עמ' ד, ה (3), ו, ח, י, יא (2), יג (2), יד, טו, כ (2), כא, כב, כג, כה, כו, כח, ל, לא, לד, לו, לז, לח, לט, מח, נ, נד, נה.
 ר' – עמ' כה, כט (2), לב, לה, מא, מב, מה, מו, מז, נב.

תוספות שני, כתובות, כתב היד השני, מהדורת לייס (לעיל הערה 9)
 קונטרס – עמ' א, ז (2), יא (2), טו, ז, יט, לה, לו, לז, לח, מא (2), מה, מט, נא, נג, נה (2), סד, סה, עא, עב, עג (2), עד, פג, פח, קא (2), קב (2), קי, קיד, קטז (2), קיח, קכו (2), קכט, קלא, קלב, קלח, קמב, קמג, קמה (2), קמח (2), קנה, קסה, קסו, קסט, קעא (2), קעח, קעט, קפ (3), קפא, קפב, קפה, קפו (3), קפז, קצ, קצב, קצד, קצז, ר, רה, ריא, ריב, ריד, רטז, ריז, ריח, רכא, רכב, רכג, רכה (3), רכו (2), רכת, רל, רלא, רלב, רלה (2), רלו (3), רלז (2), רלח, רמ, רמא (2), רמב, רמג, רמח (2), רנא, רנו, רס (2), רסב, רסג, רסז, רעב, רעג, רעה, רעז, רעז, רפג, רפד.
 רש"י – עמ' ד, ו, ז (2), טו, טז, יז, כ, כד, כט, לב (2), לה, לו (3), מד, מה, מו, נב, נו, נז, ס, סד, סח, עג (2), עד, עז, עח, פב (2), פג, פד, פח, צה, צו, קו, קח, קי (2), קיא (3), קטז, קיח, קכא, קכו, קלט, קמ, קמא, קנא, קנב, קסא, קסג, קסד, קסח, קעב, קעג, קעז, קפ, קפא, קפב, קפז, קצג, רה, רו, רח, ריב, ריג, ריד, רטז, ריז (2), רלו, רס, רסא, רסח, רעז, רפב.
 ר' – עמ' א, ב, ג, ד, י, יא (2), יד, טז, יז, כ, כא, כב, כו, ל, לג, לד (2), לה (2), לו (4), לח (2), לט, מ, מא (3), מג (2), מד, מה, מו, מח, מט, נ (2), נא (2), נב (2), נג (2), נה (4), נו (5), נז, נח, נט (2), ס (3), סב, סג (3), סד, סה, סז (2), סח (3), עא, עב (4), עג (2), עד (3), עה (3), עז (3), עז (2), עח, פא (3), פב (3), פג (3), פד, פה (2), פו, פז (3), פח, פט (2), צ (2), צא, צב (2), צג, צד (3), צה, צו, צז (3), צח, צט (3), ק (3), קא (2), קג (2), קד (2), קה, קו (2), קז (2), קח (2), קט (3), קי, קיא (2), קיג (4), קיד, קטו (3), קטז (3), קיח (3), קיט, קכ, קכא (5), קכב, קכד, קכה (3), קכו, קכז (2), קכט, קל (2), קלא, קלב, קלג (3), קלה, קמ (2), קמב (2), קמג, קמד (2), קמה, קמו (2), קמח (2), קנד, קנט, קס (2), קסא (3), קסב (3), קסג, קסד, קסה, קסו (2), קסז (4), קסח (2), קסט, קעב, קעג, קעה, קעז, קפג, קפד, קפה, קפו (3), קפח, קפט, קצ, קצב (3), קצג (2), קצד (2), קצה, קצז (2), קצח (3), ר (2), רא (2), רג, רד (2), רה (2), רז, רח, רט, רי, ריד, רטז (2), ריז, רכב, רכד, רכו, רלא, רלב, רלג, רלד, רלה (2), רלט, רמא, רמב, רמג, רמד (2), רמה, רמט, רנ, רנא, רנג, רנד, רנו, רנט, רס, רסא, רסב (2), רסג, רסד, רסז, רסח, רעא (2), רעב (2), רעד (2), רעה, רעז, רעז, רעח (2), רעט (2), רפ, רפא (2), רפג, רפד, רפה (2), רפו.
 ר"י – עמ' כ (בתוך הגה"ה), קסט.

נספח ז

דיון בשאלת הזיהוי של תוספות שנין לעבודה זרה

בכ"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 67 נמצא קובץ תוספות ל-40 הדפים הראשונים של מסכת עבודה זרה, והוא נחתם: 'עד כאן פרישת רבנו שמשון משנין' (עמ' 13). אורבך ערער – על סמך שתי מובאות – על מהימנות העדות שבכתב היד האשכנזי מהמאה הארבע עשרה.²⁰⁵

בתוספות שנין לעבודה זרה כתוב: 'גירסת האמוראים הפוכה בסוף תמורה, וכיוצא בה הרבה בתלמוד, ובריש המדיר הארכת'.²⁰⁶ אורבך טען שבתוספות שנין לכתובות בפרק המדיר אין אריכות בעניין. ראוי לציין שבקובץ המקביל מר' אלחנן, שייחוסו אינו מוטל בספק, מופיעה הפניה דומה: 'גירסת האמוראים הפוכה בסוף מס' תמורה, והוי כלישנא אחרינא, כהרבה גירסאות הפוכות שבתלמוד, שהבאתי בכתובות בסוף פ' המדיר';²⁰⁷ הנוסח 'בסוף פ' המדיר' הוא טעות, ויש לגרוס 'בראש פ' המדיר'.²⁰⁸ אורבך עצמו כבר עמד על קיומן של שתי מהדורות לתוספות שנין לכתובות.²⁰⁹ מטבע הדברים רשימה מקיפה של סוגיות מתחלפות אמורה להימצא במהדורה השנייה, המעובדת, של תוספות שנין לכתובות, שאינה בידינו, ולא במהדורה הראשונה, שנמצאת בידינו, ושנכתבה כמחברת לימוד. לכן אין בהפניה לפרק המדיר לסתור את שייכות הקובץ לתוספות שנין. אורבך עצמו עמד על כך.²¹⁰ ונראה שמדובר בסתירה פנימית בספר בעלי התוספות. יש לציין שרשימות מקיפות של סוגיות מתחלפות בין המסכתות חוזרות בתוספות שנין.²¹¹

בקובץ תשובות בכ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 132 (נובמבר 2225) מופיעה ציטטה מקובץ תוספות לקידושין שאינו בידינו ובה הפניה דומה לזו שבתוספות שנין לעבודה זרה: 'וכן כתבו התוספות בפ"ק דקידושין [...] ומיהו בהרבה מקומות יש גרסאות של מימרות הפוכות, דהוו כלישנא אחרינא, או כאיכא דאמרי, או טעות סופר, כדפרשי בכתובות פ' המדיר [...] וכן כתב רבי מאיר אביו של רבי יעקב, וז"ל של ר' יצחק בנו [...] וכיוצא בהם מצי' בהרבה מקומו' בתלמוד, ואיני יכול להאריך לכתוב כל ההפכים שבתלמוד כל שהביא בתוספותיו, רק כתב לאחר שהביאו כלם יש מהם כמו איכא דאמרי, ויש מהם טעות סופר' (עמ' 32; התשובה חוזרת בכ"י פריז, H 135 A, עמ' 6, ונדפסה בתשובות חכמי פרוינציא, סי' ב [מהדורת א' סופר, ירושלם תשכ"ז, עמ' 10]). עדות לקיומן של

205 ראה: אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 293-295.

206 כד ע"ב, ד"ה 'הניחא', מהדורת בלוי (לעיל הערה 62), עמ' עט.

207 כד ע"א, ד"ה 'הניחא', מהדורת קרויזר, (לעיל הערה 62), עמ' קמט.

208 ראה: תוספות על התורה (לעיל הערה 21), עמ' 35.

209 ראה: אורבך (שם), עמ' 289-290.

210 ראה: אורבך (שם).

211 ראה: תוספות על הדף, מנחות, נח ע"ב, ד"ה 'ואיכא דאמרי'; תוספות שנין, שיטה מקובצת, בבא קמא, ק"ז ע"א, ד"ה 'והא' (מהדורת ז' מצגר, ירושלם תשנ"ז, עמ' תשד-תשה); תוספות על התורה (שם), עמ' 47-48; אורבך (שם), עמ' 300.

תוספות שני לקידושין עולה ממקורות רבים.²¹² בספרות הרבנית ובכתיבה המחקרית חוזרת הקביעה שסתם תוספות בספרות הראשונים מכוונות לתורת ר' שמשון.²¹³ ולכן קיימת סבירות שמדובר בהפניה פנימית נוספת בתוספות שני לרשימת הסוגיות המתחלפות בפרק המדיר.

בסיום הציטטה מהתוספות לקידושין כתוב: 'וכן כתב רבי מאיר אביו של רבי יעקב, וז"ל של ר' יצחק בנו'. לא ברור מי הוא ר' יצחק בנו'. אורבך הניח שמדובר בבנו של ר' תם, הוא ר' יעקב בן מאיר.²¹⁴ חכם זה כמעט אינו ידוע, ולא סביר שכתב מספר קובצי תוספות שנמנו בהם הסוגיות המוחלפות. אברהם סופר שיער ש'בנו' מכוון אל ר' מאיר, ושמדובר בריב"ם, אחיו של ר' תם, שאכן כתב מספר קובצי תוספות.²¹⁵ לפי השערה זו ייתכן שהרשימות שבתוספות שני מקורן בתוספות הריב"ם. שרגא אברמסון העלה את האפשרות שמדובר בר"י מדמפייר.²¹⁶ ניתן להציע כמה אפשרויות מדוע הוגדר ר"י 'בנו'. ייתכן שר"י, שהיה בן אחותו של רבנו תם ותלמידו המובהק, הוגדר בטעות או בכונה כבנו. כמו כן ייתכן שהשמטת האות רי"ש הפכה את 'רבנו' ל'בנו'. בשיחה בעל פה אמר לי שמחה עמנואל שלרעתו הנוסח שבכ"א אוקספורד, בודליאנה Mich. 132 (נויבאואר 2225), הכולל נוסף על התשובות הפרובנסליות תשובות מהרי"ף ומהרשב"א, מאוחר מן הנוסח שבכ"א פריז, כי"א H 135, הכולל את התשובות הפרובנסליות בלבד. לדבריו ההנחה שמעתיק העד המקיף העתיק מחיבור פרובנסלי במטרה להעשיר את האוסף שבידיו, סבירה יותר מההנחה שמעתיק כ"י פריז ליקט תשובות לפי מפתח גאוגרפי. התלות של המקורות מנטרלת את האותנטיות של הטעות החוזרת בשני העדים.

בסיום המובאה נכתב בתשובה: 'וכיוצא בהם מצי' בהרבה מקומו' בתלמוד, ואיני יכול להאריך לכתוב כל ההפוכים שבתלמוד כל שהביא בתוספותיו, רק כתב לאחר שהביאו כלם יש מהם כמו איכא דאמרי, ויש מהם טעות סופר'. רשימת הסוגיות המתחלפות בתוספות שני לבבא קמא ולתורה נחתמת בקביעה שהחילוף הוא תוצאה של מסורת שונה או העתקה מוטעית: 'יש מהן כמו איכא דאמרי, ויש מהן כמו טעות סופר'.²¹⁷ וייתכן שיש בכך חיזוק לטענתנו של אברמסון שהתוספות של ר' יצחק בנו' הן תוספות שני שנכתבו לפני הר"י מדמפייר.

המובאה השנייה שעליה נסמך אורבך בערעורו על ייחוס התוספות לעבודה זרה לר' שמשון היא מתוספות שני לפסחים: 'כאן פי' בקיצור לפי שהארכתי [...] ובמסכת ע"ז פ' רבי ישמעאל'.²¹⁸ אורבך טען שלא מצא אריכות זו. תוספות שני לעבודה זרה שבידינו מסתיימות בדף מא, ואילו פרק רבי ישמעאל מתחיל בדף נט. לכן אין להתפלא על הקושי באיתור הדיון המורחב.

- 212 ראה: ש' יהלום 'קובצי התוספות לקידושין בספריית הרמב"ן', סידרא (בדפוס), הערה 7.
 213 ראה: חי"ד אזולאי, יוסף אומץ, ירושלים תשכ"א, סי' קא, עמ' קיז; הנ"ל, שם הגדולים, ירושלים תשנ"ד, חלק הספרים, מערכת ת, אות כ, עמ' שעה; אפשטיין (לעיל הערה 41), עמ' 203.
 214 ראה: אורבך (שם), עמ' 728 הערה 35.*
 215 ראה: תשובות חכמי פרובינציא (שם), הערה 113; אורבך (שם), עמ' 58-59.
 216 ראה: תוספות על התורה (שם), עמ' 31-32.
 217 שיטה מקובצת, בבא קמא, שם. ב'תוספות על התורה' יש דוגמה נוספת לאחר קביעה זו. ובתוספות על הדרן למנחות הקביעה אינה קיימת.
 218 כה ע"ב, ד"ה 'מה', מהדורת רבינוביץ-תאומים (לעיל הערה 9), עמ' סב.

ראיה נוספת לבעלות ר' שמשון על הקובץ לעבודה זרה ניתן להביא מהפניה שם לתוספות לפסחים: 'שאינו יוצא מידי דופיו לעולם, על ידי חזרת כבשונות יוצא, כדאי' בפ' דם חטאת, אבל זהו נחשב ככלי חרס אחר, שכך תחלת ברייתו ופנים חדשות באו לכאן, כדפ' בפ' כל שעה'.²¹⁹ והדברים נמצאים לפנינו בתוספות שנין לפסחים.²²⁰ אורבך טען גם שמבחינה סגנונית היעדר החתימה 'מ"ר' וציטטות מדברי ר', הוא ר"י, מערער את בעלותו של ר' שמשון.²²¹ ראוי לציין שאותה עריכה קיימת בתוספות שנין לראש השנה, סוכה ומנחות, ואורבך לא ערער על שייכות הקבצים לר' שמשון.

219 לד ע"א, ד"ה 'שאינו', מהדורת בלוי (שם), עמ' קו.

220 ל ע"ב, ד"ה 'התורה', מהדורת רבינוביץ-תאומים (שם), עמ' פ-פא; ראה גם: תוספות ארוכות פסחים, ל ע"ב, ד"ה 'ונראה', מהדורת ליפשיץ (לעיל הערה 39), עמ' מח.

221 אורבך (שם), עמ' 294-295.